דעת

כתב עת לפילוסופיה יהודית וקבלה

כרך 92 (תשפ״ב)

העורכים

דב שוורץ • אבי אלקיים • חנוך בן־פזי

הוצאת אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן תשפ״ב

92.indb תעד 3 22/02/2024 14:48:37

דעת
כתב עת לפילוסופיה יהודית וקבלה
כרך 92 (תשפ"ב)

יוצא לאור מטעם המחלקה למחשבת ישראל,
אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן, 5290002

בתמיכת:
הקתדרה לחקר הקבלה ע"ש הרב ד"ר א' שפרן

ציור העטיפה: אליוט ר' וולפסון, "Resurrection"

עיצוב העטיפה: אבי אלקיים

ISSN: 0334-2336

מזכירת המערכת: אורה ברק
טל. 972-3-5318368 • פקס 972-3-7384102
כתובת: בניין יעקובויץ 1002, קומה ד' חדר 403, אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן 5290002
דואר אלקטרוני daat.philosophy@biu.ac.il • אתר אינטרנט http://daatjournal.com

© כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן
נדפס בישראל תשפ"ב

סידור, עימוד, לוחות והדפסה:
א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

תוכן העניינים

■ מאמרים

נדב ש׳ ברמן — נִבְחַרוּת, אֶגַאפִּיזם, ושאלת המיצוע בין עמיות לכלל־אנושיות **7**

נועם אורן — שלוש דרכי אמונה: על מופעיה השונים של האמונה הדתית בהגות היהודית **37**

גלעד ששון — ״בשעה שהעקיד אבינו אברהם את יצחק בנו על גבי המזבח״: המקום הקדוש כמקום סכנה בבראשית רבה **79**

דב שוורץ — היחס לאחר בהגות היהודית בימי הביניים: הערות ראשונות **93**

אשר אלבו — הבריכה אצל ביאליק וג׳יקטילה: מיתופואסיס בקבלה התיאוסופית **115**

איילת וולפיש-פרנקל — כפל פניו של המיתוס הזוהרי: קריאה ספרותית של מיתוס לילית בזוהר **141**

חגי פלאי — **מקור חיים** לר׳ חיים הכהן מארם צובא: לתולדות התקבלות **השלחן ערוך** במזרח **173**

אריאל מלאכי — פיוט ופרשנות קבליים בתימן: ״בר יוחאי״, אלצ׳אהרי ומהרי״ץ **227**

צבי ה׳ לובושיץ — ״דְּחוֹת עֲקַלְתוֹן״: למשמעות שמו ולתכלית כתיבתו של ספר מסילת ישרים **245**

קובי אשבל — הֶיֵה גבר כמו נערה: האתיקה החסידית הנקבית בשני הדורות הראשונים של חב״ד **277**

ניחם רוס — קפיצת אמונה: ברגמן בעקבות בובר ורוזנצוייג **309**

אורי ורדיגר — יעקב גורדין וההגות היהודית בצרפת אחרי מלחמת העולם השניה **323**

גיתית חוזה — תודעת הניצול ניתוח על פי כתביו של יצחק מאיר **343**

חנה ריקלין נתן
אתחלתא דעולם הבא: מרכזיותה של תפיסת ההתפתחות בייעדי הגאולה המוקדמים והמאוחרים של הראי"ה **363**

אבישי מזרחי ורונית עיר-שי
"כבוד הרב, אני נמשך לגברים – מה לעשות?" אסטרטגיות שמרניות להתמודדות עם הקונפליקט שבין הומוסקסואליות והלכה בקרב רבני הציונות הדתית **401**

■ ביקורת ספרים

ביטי רואי
דיבור לאינסוף **445**

■ ספרים שהתקבלו במערכת 0

■ רשימת המשתתפים 0

מאמרים

נדב ש׳ ברמן

נִבְחַרוּת, אָגַאפִּיזם, ושאלת המיצוע בין עמיות לכלל־אנושיות

המאמר מוקדש לזכרם של חללי הטבח בחבל אשכול
בכ״ב תשרי ה׳התשפ״ד, בתפילה לחזרתם המהירה של
כלל החטופות והחטופים משבי חמאס

פתיחה

לרעיון הנבחרות של עם־ישראל יש שתי הבנות שונות ולעתים מנוגדות: נבחרות כמתת־אל, המגולמת (או מוגפנת, embodied) בגופם של בני ובנות ישראל, ומאידך תפיסה של הנבחרות כייעוד נורמטיבי ביצועי ולא כקניין מורש. קולמוסים רבים נשברו לאורך הדורות בנסיון להגן על שני ערוצי הטיעון הללו, וגם בנסיון למצע ביניהם. במאמר זה אבקש לבחון את רעיון הנבחרות מזוית שונה, דרך תמונת הראי שלו: הטענה שאין כל לגיטימציה להאמנה (belief) בנבחרותם של עם או קבוצה לאומית כלשהם, וכי כל העדפה עצמית קולקטיבית היא צרות־אופקים במקרה הטוב, וגזענות או שוביניזם במקרה הרע. שורשיה של טענה זו מצויים כבר בתנ״ך, ובייחוד אצל הנביאים הקלאסיים, למשל בפסוק ״הֲלוֹא כִבְנֵי כֻשִׁיִּים אַתֶּם לִי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל נְאֻם ה׳ הֲלוֹא אֶת יִשְׂרָאֵל הֶעֱלֵיתִי מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וּפְלִשְׁתִּיִּים מִכַּפְתּוֹר וַאֲרָם מִקִּיר״ (עמוס ט, ז). מגמה כלל־אנושית זו זכתה כידוע לפיתוח מיוחד במסורת הנוצרית, על מגמתה האוניברסליסטית.[1] לאור הזיקה

* ד״ר נדב ש׳ ברמן, עמית מחקר בפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה. תודתי נתונה לפרופ׳ דניאל י׳ לסקר, שבהדרכתו חקרתי זיקות במחשבת ישראל לאגאפה כעמית קרייטמן לפוסטדוק במחלקה למחשבת ישראל ע״ש גולדשטיין־גורן באוניברסיטת בן־גוריון בנגב. יבואו על הברכה גם זאב הרוי, דני סטטמן, רונן פנקס ודוד אנוך על הערות מועילות שנתנו לגרסאות קודמות של המאמר. תודתי גם למערכת כתב העת **דעת** ולקוראת האנונימית מטעמה על הערות שסייעו בשיפור המאמר. כל משגה שנותר הוא כמובן באחריותי. מקורות חז״ל המצוטטים להלן הם על פי נוסח אתר מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, ׳מאגרים׳. כשלא מצוין אחרת, התרגומים מאנגלית הם שלי (נש״ב).

1 סוגיית ׳היפרדות הדרכים׳ (Parting of the Ways) בין הנצרות ליהדות היא סבוכה, וראו למשל את דיונו של D. Boyarin, *Border Lines: The Partition of Judaeo-Christianity*, Philadelphia 2004. במחקר הנצרות הקדומה נוטים חוקרים רבים בעשורים האחרונים לראות בפאולוס, הוא שאול התרסי, כמי שפועל ומפרש בתוך המסורת היהודית ולא כמצוי מחוצה לה; ראו למשל את בויארין, להלן הערה 100, וכן פ׳ פרדריקסן, **כשהנוצרים היו יהודים: הדור הראשון**, מאנגלית:

92.indb תעד 7 22/02/2024 14:48:38

המיוחדת בין רעיון הבחירה לבין האהבה, אבקש לעיין בהקשר זה במושג ה'אגאפה' (Agape) במסורת הנוצרית,[2] מושג שכמעט לא זכה לתשומת לב בחקר ההגות היהודית.[3] כפי שיצוין להלן (סע' ב), ה'אגאפה' מורכב משלושה היגדים: אלוהים הוא אהבה, ורק אהבה; אהבה כרוכה באוניברסליות נטולת העדפה; הדרך של בני אדם לממש את המוסר הדתי היא באמצעות חיקוי של האהבה האגאפית. החשיבות המיוחדת של האגאפה בהקשר של סוגיית הנבחרות טמונה בעובדה שהאגאפיזם מתנגד לכל טענת־נבחרות שאינה כוללת את המין האנושי כולו. בבסיס מאמר זה עומד המתח בין יסוד העמיות, או הלאומיות (שלצורך מאמר זה לא אבחין ביניהם בחדות),[4] לבין הממד האוניברסלי, הכלל־אנושי. לעומת מי שמניחים כי אין דרך לפשר בין השניים בשום אופן, הנחת המוצא שלי (בעקבות הוגים וחוקרים רבים) היא שמיצוע כזה הוא מן האפשר, גם אם מדובר יותר בפרויקט ומטלה מוסרית, מאשר ביעד בר־השגה.[5] ליתר דיוק, מיצוע כזה הוא אפשרי גם במסגרת מושג הנבחרות היהודי וגם במסגרת האגאפה הנוצרי, הגם שבאופנים שונים.

מאמר זה מורכב משלושה חלקים. בחלק **הראשון** אציג את מושג הנבחרות במסורת היהודית, את התפיסות העיקריות לגביו, ואעיר על כשלים מושגיים הטמונים בו ועל בורות־ייקוש מוסריים הטמונים בו. בחלק **השני** אציג את מושג האגאפה, ואעיר על כשלים מושגיים הטמונים בו ועל בורות־ייקוש מוסריים הטמונים בו. בחלק **השלישי** אציע שלושה אופנים שבהם עשויים רעיון הנבחרות ורעיון האגאפיזם לאזן זה את זה. אין בכוונתו או ביכולתו של מאמר זה להקיף את הספרות העצומה שנכתבה בידי הוגים יהודים מאז העת העתיקה אשר עסקו ברעיון הנבחרות, ושל ההוגים הנוצרים שעסקו

י' בריל, הקדמה מאת י' מוס, ירושלים תשפ"ב. עם זאת, לנוכח המפנה שאותו חולל פאולוס לגבי היחס ל'ברית הישנה', כמו גם למעמדן המחייב של המצוות, יש לענ"ד הצדקה למקמו כמייצג של המסורת הנוצרית יותר מאשר זו היהודית. על ההתפתחויות בחקר פאולוס, ראו ז' מיכאלי, 'פאולוס, יהדות והומניזם בקדחת הארכיב של דניאל בויארין', **דעת** 87 (תשע"ט), עמ' 7-84. בה בעת, יש להבחין בין פאולוס לבין ישו לגבי היחס למצוות. לטענה בדבר אופיו השמרני או ההלכתי ה'מחמיר' של ישו, ראו Barbara U. Meyer, *Jesus the Jew in Christian Memory: Theological and Philosophical Explorations*, Cambridge, UK 2020, pp. 42-65, **בייחוד** עמ' 51-53.

2 הספרות הראשונית והמשנית בנושא היחסים בין יהדות לנצרות, דהיינו יחסם של יהודים לנוצרים, ויחסם של נוצרים ליהודים, והתהוות הנצרות מתוך היהדות לכדי דת מובחנת, היא עצומה ואין כל יומרה להקיפה כאן. ראו למשל י' י' יובל, **שני גויים בבטנך: יהודים ונוצרים – דימויים הדדיים**, תל־אביב תש"ס; A. Schremer, *Brothers Estranged: Heresy, Christianity and Jewish Identity in Late Antiquity*, Oxford 2009; M. Bar-Asher Siegal, *Early Christian Monastic Literature and the Babylonian Talmud*, New York 2013; ד' ברזיס, **חז"ל והשיח הסמוי עם הנצרות**, ירושלים תשע"ח.

3 תשומת לב רבה ניתנה במחקר מדעי היהדות לפולמוסים בהגות היהודית בימה"ב לגבי הדוגמות בנצרות (ראו למשל ר' חסדאי קרשקש, **ספר ביטול עיקרי הנוצרים**, בתרגומו של יוסף בן שם טוב, ההדיר ד' י' לסקר, רמת גן תשס"ב; ש' צדיק, **הגות השמד**, ירושלים 2020), ולכתיבה יהודית על דמותו של ישו, למשל מסביב 'ספר תולדות ישו' (ראו לאחרונה *Toledot Yeshu in Context: The Jewish "Life of Jesus" in Ancient, Medieval, and Modern History*, ed. D. Barbu and Y. Deutsch, Tübingen 2020). למרבה ההפתעה, ה'אגאפה', שהיא רעיון יסוד (שלא לומר היסוד, וראו להלן) בנצרות, היתה עד כה רחוקה ממוקד הדיון בחקר מחשבת ישראל למול הנצרות.

4 ראו מ' פיש, **המהפכה הציונית והקמים עליה מבית**, תל־אביב תשפ"א, עמ' 15, הערה 2.

5 בדומה לעמדתו של ישעיהו ליבוביץ לגבי ביאת (או אי הגעת) המשיח.

92.indb 8 תעד 22/02/2024 14:48:38

ברעיון האגאפה, ובודאי שלא את הספרות המחקרית הענפה שנכתבה אודות שני אלו. תרומתו העיקרית של מאמר זה היא חידודה של תמונה מושגית באשר לנקודות הציון העיקריות בתולדותיהם של מושגי הנבחרות והאגאפה, והדיון המוצע שבו יוצבו שני המושגים הללו כמאזנים זה את זה.

לסיום דברי הפתיחה, כמה הערות מתודולוגיות. ראשית, חשוב להעיר שהאגאפה הוא מושג־על במסורת הנוצרית, וניתן להעמידו מול מטריות מושגיות נוספות במסורת היהודית, כמו תורת האלוהות, תורת הגמול, וכמובן ההלכה ותורת המוסר. הבחירה להציב את מושג האגאפיזם דוקא מול הנבחרות מהוה אפוא ערוץ מחקר אחד מני רבים, אותו מבקש לסלול מאמר זה (והמחקר הרחב יותר עליו הוא מבוסס). שנית, הדיון במקורות הנוצריים נעשה כאן גם מנקודת מבטם של הוגים יהודים, ולא רק מנקודת מבטם של ההוגים והמקורות הנוצריים הנידונים; כיון שמאמר זה נכתב במסגרת חקר מחשבת ישראל, אני מקוה שהדבר ייחשב לסביר. שלישית, עניינו של המאמר אינו הסטורי ולא פילולוגי, אלא מושגי ופילוסופי. הדיון לפיכך יתמקד לא בהוגה יהודי או נוצרי כזה או אחר, או בתקופה כזו או אחרת (אף כי יהיו לאורך הדיון הפניות למקורות ראשוניים ומשניים),[6] אלא ידון במושגי הנבחרות והאגאפה במבט רחב, ובדרך כלל דיאכרוני. ולבסוף, הערה לגבי ההכרח לנקוט במושגים כלליים: חרף קושי ידוע להכליל לגבי המונחים 'יהדות' ו'נצרות', אאמץ כאן 'מהותנות אסטרטגית',[7] הממצעת באופן פרגמטי בין גישה קונסטרוקטיבית לבין גישה מהותנית, מתוך הכרה שאין אפשרות לקיים דיון מושכל לגבי הבדלים ודקויות, ללא הנחת קיומם של 'כוללים' (או universals), ובמקרה דידן 'יהדות' ו'נצרות'.

6 הספרות בנושא נבחרות עם־ישראל למול אומות העולם היא נרחבת, ומצרנית לנושאים רבים אחרים, שלחלקם נדרש להלן. ראו (בסדר כרונולוגי על פי שנת הפרסום): **רעיון הבחירה בישראל ובעמים: קובץ מאמרים**, עורכים: ש' אלמוג ומ' הד, ירושלים תשנ"א; D. Novak, *The Election of Israel: The Idea of the Chosen People*, New York 2003; R. Firestone, *Who Are the Real Chosen People? The Meaning of Chosenness in Judaism, Christianity, and Islam*, Woodstock, VT 2008; ש' בר־און וי' פז, ' 'חלק ה' עמו': על מיתוס בחירת ישראל בגורל והוויכוח הגנוסטי־הנוצרי־הפגני־היהודי', **תרביץ** עט, א (תש"ע-תשע"א), עמ' 26-71; J. (Y.) Gellman, *God's Kindness Has Overwhelmed Us: A Contemporary Doctrine of the Jews as the Chosen People*, Boston 2013; *The Call of Abraham: Essays on the Election of Israel in Honor of Jon D. Levenson*, ed. G. A. Anderson and J. S. Kaminsky, Indiana 2013; א' שביד, **רעיון העם הנבחר והליברליות החדשה**, ירושלים ובני ברק 2016; ח' כשר, **עליון על כל הגויים: ציוני דרך בסוגיית העם הנבחר**, תל־אביב תשע"ח; *Judaism's Challenge: Election, Divine Love, and Human Enmity*, ed. A. Goshen-Gottstein, Brookline, MA 2020; Adam Sutcliffe, *What Are Jews For? History, Peoplehood, and Purpose*, New Jersey 2020.

7 ראו Serene Jones, *Feminist Theory and Christian Theology: Cartographies of Grace*, Minneapolis, MN 2000, pp. 42-48. עמדתה הממצעת של ג'ונס היא דוגמה למה שאני מכנה בהקשר אחר בשם 'מסדנות מתונה', ראו נ' ש' ברמן, 'שלילת המסדנות והספקנות הרדיקליות: אמונה פרגמטית באל כמפגש במשנת הרב אליעזר ברקוביץ', **מחשבת ישראל** 1 (2019), עמ' 201-246, בייחוד עמ' 216, 242.

92.indb 9 תעד 22/02/2024 14:48:38

א. מושג הנבחרות במסורת היהודית: שתי תפיסות בולטות, וכמה כשלים וברורות ייקוש

במקומות רבים בתנ"ך ובמסורת היהודית שבעקבותיו מוצג רעיון הנבחרות, לפיו האל בחר בבני־ישראל להיות עמו הנבחר, כאשר ברית־סיני המשתיתה את הנבחרות הזו גוררת עמה גמול, שכר ועונש. כך למשל בפסוק "רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה, על כן אפקד עליכם את כל עֲוֹנֹתֵיכֶם" (עמוס ג, ב). הנבחרות היא אפוא כבוד גדול, שבעקביו כרוכה גם אחריות וגם מועדות לעונשים חמורים במקרה של הפרת הברית. לרעיון הנבחרות של עם־ישראל יש שתי הבנות שונות ולעתים מנוגדות: נבחרות כמתת־אל, המגולמת באופן עצמותי בגופם של בני ובנות ישראל, ומאידך תפיסה של הנבחרות כייעוד נורמטיבי והתייחסותי[8] ולא כקניין מורש.[9] קולמוסים רבים נשברו לאורך הדורות בנסיון להגן על שני ערוצי הטיעון הללו, וגם בנסיון למצע ביניהם, כלומר לטעון שאמנם יש בנבחרות מרכיב משפחתי וקבוצתי, אלא שהממד הנורמטיבי הוא הכרחי, ובמקרי־קצה אף עשוי לגבור על הממד ה'תורשתי' והמשפחתי. הבה נבחן את שתי ההבנות הללו של מושג הנבחרות היהודית, ולאחר מכן נציג את הכשלים המושגיים וברורות הייקוש המוסריים המעשיים הכרוכים במושג זה. בדיון שלהלן יוזכרו כתבים ורעיונות במקרא, בחז"ל, ובמחשבת ישראל המאוחרת יותר, תוך ארגונם במסגרת שתי תפיסות עיקריות: נבחרות מגולמת ונבחרות כייעוד. מן הסתם, יתכנו דרכים אחרות לארגן את החומר הנידון, וגם לגבי כל אחד מההוגים והמקורות שיוזכרו, ניתן להציע פירושים אחרים. המטרה העיקרית של הסעיף הזה היא להציג בקירוב ראשוני את הקולות העיקריים בסוגיית הנבחרות, בכדי לאפשר השוואה למושג הנבחרות האוניברסלי בנצרות ולרעיון ה'אגאפה' העומד בבסיסו.

א.1. נבחרות כתכונה מגולמת באופן גופני

בתנ"ך ניתן למצוא בסיס לרעיון הנבחרות כתכונה המגולמת באופן גופני. למעשה, גם הנבחרות של בני האדם באשר הם, היא לכאורה תכונה המגולמת באופן כלשהו בגופם של בני האדם. דהיינו, בריאת כל בני האדם בצלם אלהים (בראשית א, כז), באופן כזה או אחר כרוכה במבנה הגופני שלהם.[10] אין תמה, אפוא, שגם בהקשר הלאומי

8 Novak, *Election*, מבחין בעמ' 221 בין גישה 'התייחסותית' (relational) לסוגיית הבחירה, לבין גישה 'עצמותית' (substantial). הגישה העצמותית דומה למה שמכונה כאן בשם 'נבחרות מגולמת'; הגישה ההתייחסותית דומה לתפיסה הנורמטיבית, אף כי המונח 'התייחסותי' שם את הדגש על היחסים בין אדם למקום, ולא על האופן הממוקד יותר שבו האדם נהיה ראוי לתואר הנבחרות באמצעות מעשים וכוונות.

9 תפיסת הנבחרות כייעוד קשורה בדרך כלל לתפיסה של הקדושה כתולדה של היענות אנושית למצוה אלוהית, ולא כתואר עצמותי. על הקדושה כתכונה נורמטיבית, ועל הבדלים בהבנתה בין היהדות (והאסלאם) לבין הנצרות, ראו י' דן, **על הקדושה: דת, מוסר ומיסטיקה ביהדות ובדתות אחרות**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 11-30.

10 על העומק הדתי שקיבל רעיון זה במסורת היהודית הקדומה, ראו י' לורברבוים, **צלם אלהים: הלכה ואגדה**, ירושלים ותל־אביב תשס"ד, המדגיש כי אמנם יש לרעיון זה ביטוי "איקוני, חד ובהיר" (עמ' 334) אצל הלל הזקן, בעוד אצל שמאי וחוגו הביטוי מסויג יותר. על ההבדל בין תפיסות צלם אלהים בחז"ל לבין מושג צלם אלהים בברית החדשה, וישו כגילום האולטימטיבי של האדם, ראו שם, עמ' 405-419.

22/02/2024 14:48:38 92.indb 10 תעד

הפרטיקולרי, של עם־ישראל, שושלת אברהם ושרה, ובהמשך יצחק ורבקה, ויעקב ונשותיו, מאופיינת בתפיסת נבחרות מגולמת. יהיו אשר יהיו מהותה וביטויה הנסתרים של הנבחרות הזו (יכולת נבואה? כישורים מוסריים? התנ"ך אינו מגדיר זאת באופן חד משמעי), ברור שמושבה קשור בתפיסה הזו לשושלת מסוימת, ולגופים ספציפיים הנושאים אותה. ברית סיני, הנכרתת עם בני ישראל, אף היא נסמכת על היותם יחידה משפחתית אורגנית, טבעית.[11] בתוך האתוס הזה, גם הכהונה, החלה על חלק מבני ישראל, המשתייכים לשבט לוי, היא ענין גופני ומורש.[12] נורמטיביות או התנהגות כזו או אחרת היא בעלת משמעות משנית, אם בכלל, לגבי היכולת להצטרף למעגל הנבחר. הרפורמה של עזרא הסופר בגירוש הנשים הנוכריות (עזרא י) היא עדות לתפיסה שרווחה במקרא, ולפיה זהות ושייכות הן תכונות המגולמת בגוף, שאין דרך לרוכשן למי שאינו מלכתחילה נשא שלהן. נבחרות זו אינה בהכרח עוינת ביחסה לעמי העולם, כפי שאנו רואים בפסוקים כגון "וּנִבְרְכוּ בְךָ כֹּל מִשְׁפְּחֹת הָאֲדָמָה" (בראשית יב, ג). ועדיין, מעגל הנבחרות הוא מצומצם, והוא זה ש'מחלחל את הצמיחה' או השפע אל יתר האנושות. אדרבה, בכדי שהגרעין של בני ישראל יתפקד ויגיה אורו לאנושות בכללה, צריך על פי התפיסה הזו לשמור על טוהר הייחוס היהודי, ולהשמר מפני הסתפחותם של זרים למחצה כגון 'ערב־רב' (שמות יב, לח) או 'אספסוף' (במדבר יא, ד).[13]

הגם שבחז"ל אנו רואים מעתק לכיוון ביסוסה של הזהות היהודית, והנבחרות במובן זה, כייעוד נורמטיבי,[14] הרי שתפיסת הנבחרות המגולמת מצויה גם שם.[15] כך למשל באמירות כגון דברי רבי אבא בר זבדא כי "ישראל שחטא... אף על פי שחטא, ישראל הוא",[16] המנציחות או 'משריינות' את מעמדו של כל מי שנולד יהודי, ומימרות כגון דברי רבי חלבו כי "קשים גרים לישראל כספחת",[17] הגורסות שטהרת הייחוס של עם־ישראל היא ערך נעלה, וכי מעמדם הישותי והמוסרי של הגויים נמוך מזה

11 מוסד ומושג המשפחה היה ונותר מכונן בעבור מסגרות השתייכות גם בעולם הליברלי, מבוסס ככל שיהא על תפיסות שוויון אשר בעיקרן נוטות אל דגם הבחירה הנורמטיבי (להבדיל מזה המורש או השושלתי). ראו י' א' דוד, **המשפחה והפוליטי: על השתייכות ואחריות בחברה ליברלית**, ירושלים תשע"ב.

12 זו, על כל פנים המסורת הרווחת. התמונה המקראית לגבי טבע הכהונה היא סבוכה יותר, וראו מ' הרן, הערך 'כְּהֻנָּה', **אנציקלופדיה מקראית**, כרך ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 14-45, המציין כי זכות הכהונה "נתפסת במקרא ביסודה כחסד שהוטל על שבט נבחר, או על חלק ממנו" (עמ' 29).

13 ראו א' תמרי, 'ערב רב', **מפתח** 2 (2010), עמ' 43-74.

14 ראו ד' ר' שוורץ, 'בין חכמים וכוהנים בימי בית שני', **מגוון דעות והשקפות בתרבות ישראל**, עורך: ד' כרם, ירושלים תשנ"ב, עמ' 63-79. אשר לספרות החיצונית בבית שני, לטענת בר־און ופז ('בחירת ישראל', עמ' 30) תפיסת הנבחרות הבולטת בה היא תלוית־מעשים, ולא שרירותית. לעומת זאת יש הטוענים כי 'בחירת החסד' והגזירה הקדומה המבדלת בין צדיק לרשע היא הרווחת בספרות בית שני, וראו ד' פלוסר, 'אחרית דבר: הנצרות הקדומה לאור המגילות הגנוזות', בתוך ל' בק, **בשלהי הבית השני, הפרושים, ספרי הבשורה**, ירושלים תשכ"ג, עמ' 171.

15 ראו א"א אורבך, **חז"ל: אמונות ודעות**, ירושלים תשל"ח, פרק טו (עמ' 465-480), המבחין בין תפיסת נבחרות 'נצחית־קוסמית' ובלתי מותנית, לבין תפיסה היסטורית יחסית, המדגישה את האחריות הנורמטיבית ואת העניישה הנלווית להפרת הברית.

16 בבלי סנהדרין, מד ע"א.

17 בבלי קידושין ע ע"ב ומקבילות.

92.indb תעד 11 22/02/2024 14:48:38

של יהודים.[18] בעבודתם על 'הולדת הגוי' טענו עדי אופיר וישי רוזן־צבי כי בחז"ל אנו מוצאים עלייה של תפיסה הגורסת חיץ בינרי, כמעט בלתי־עביר בין ישראל לעמים, ובין היחיד היהודי לבין היחיד ה'גוי'.[19] אף כי ישנן סיבות לחלוק לגבי הטענה שזו התמונה הכללית העולה מספרות חז"ל לגבי היחס בין ישראל לעמים,[20] זהו ללא ספק קול אשר מצוי בספרות חז"ל.

עמדות מסוג זה, הגורסות כי נבחרות היא תכונה המגולמת בגוף, המשיכו להופיע בהגות היהודית בימי הביניים. הדוגמה הבולטת לכך היא ריה"ל, אשר טען **בספר הכוזרי**[21] כי 'הדבר האלוהי', שהוא היכולת לקבל נבואה או התגלות אלוהית, הינו תכונה שאותה יש רק לעם־ישראל וליחידים המשתייכים אליו.[22] בדומה להוגים הקלאסיים והימי־ביניימים, מניח ריה"ל כי ישנה 'שרשרת הוויה', או מדרג של דומם־צומח־חי־מדבר. על ארבע מדרגות אלו נוספת מדרגת הנבואה, שלה מסוגלים לדעתו רק בני ישראל, המתוארים כ"סגולה וגרעין ונבדלו מבני אדם בתכונה מיוחדת שגרמה להם להיות כמו מין אחר ויסוד אחר, מלאכי".[23] הנבחרות אליבא דריה"ל היא אפוא יכולת נבואית, שלה מסוגלים רק בני קבוצה או משפחה מורחבת אחת.[24] מטעם זה, אין פלא שמתקשה ריה"ל להסביר את מוסד הגיור (אותו חדשו או ייסדו חז"ל), וטוען שמי "שמצטרף אלינו מבין האומות, כפרט יקבל מן הטובה שלנו, אך לא ישתווה עִמנו".[25]

התפיסה הגופנית או המגולמת של הנבחרות, בוריאציה כזו או אחרת על הטיעון של ריה"ל, מופיעה גם בהמשך ימי הביניים וברנסנס, אצל למשל ר' יצחק עראמה בספר **עקידת יצחק**[26] ואצל המהר"ל בספר **נצח ישראל**.[27] דוגמה בולטת לתפיסה ניאו־ריה"לית

18 על הרצף המשתקף במסכת עבודה זרה, למשל, בין גויים לבהמות, אך גם בין יצורי אנוש לבעלי חיים, ראו M. B. Wasserman, *Jews, Gentiles, and Other Animals*, Philadelphia 2017.

19 ראו ספרם של אופיר ורוזן־צבי, **מגוי קדוש לגוי של שבת – האחר של היהודים: קווים לדמותו**, ירושלים 2021.

20 ראו C. E. Hayes, 'The Goy: A Synchronic Proposal', *AJS Review* 44:1 (2020), pp. 190-192, וכן יוחנן גלוקר, 'מי המציא את הגוי?', **לשוננו** עו (תשע"ד), עמ' 227-238.

21 רבי יהודה הלוי, **ספר הכוזרי: הוא ספר הטענה והראיה לדת המושפלת**, תרגם מערבית־יהודית: מ' שורץ, מבוא מאת ד' י' לסקר, באר שבע תשע"ז, מאמר א, סימן צה, עמ' 44-48 (לשיקוליו של שורץ בהעדפת המונח 'הדבר האלוהי' על פני 'הענין האלוהי' בו נקט יהודה אבן תיבון, ראו שם, עמ' 363-364). על מעמד הגרים בישראל לפי ריה"ל ראו ד' י' לסקר, 'יהדות הגר, נצרות ואסלאם בהגותו של ר' יהודה הלוי', **שירת ההגות: עיונים ביצירתו של ר' יהודה הלוי**, עורכים: א' חזן וד' שוורץ, רמת גן תשע"ו, עמ' 207-229.

22 כשר, **העם הנבחר**, עמ' 35-56.

23 ריה"ל, **ספר הכוזרי**, א קג, עמ' 56.

24 ראו י' סילמן, **בין פילוסוף לנביא: התפתחות הגותו של ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי**, רמת גן תשמ"א, עמ' 232-243, הדן במורכבות עמדתו של ריה"ל מבחינה הגיונה הפנימי והתפתחותה לאורך השנים במשנת ריה"ל.

25 ריה"ל, **ספר הכוזרי**, א כז, עמ' 20.

26 פרסבורג 1849, עמ' רכח ע"א, וראו גם סד-סו, קל ע"ב, קעא ע"ב-קעב, וכן ש' הלר־וילנסקי, **ר' יצחק עראמה ומשנתו**, ירושלים תשט"ז, עמ' 175-178. לצד הממד המגולם של הנבחרות, מדגישה הלר־וילנסקי כי עראמה מדגיש "שאין הנבואה ובחירת ישראל תוצאת רצון שרירותי של האל" (עמ' 177).

27 ישראל תש"ם, פרקים י-יא, עמ' ס-ע"ד. על הנבחרות במשנת המהר"ל ראו א' נהר, **משנתו של המהר"ל מפראג**, מצרפתית: א' גרינפלד, ירושלים תשס"ג, עמ' 63-71. חרף המינוח המהותני

92.indb 12 תעד 22/02/2024 14:48:38

בעת החדשה מצויה אצל מיכאל וישוגרוד (Wyschogrod) בספרו *The Body of Faith: Judaism as Corporeal Election*.[28] בספר זה מתאר וישוגרוד את הקיום היהודי כמשוקע בגוף ובגופניות, ואת בחירת האל באברהם וזרעו כתולדה של יחס ספציפי אל אנשים מסוימים, שאותו מתאר וישוגרוד כ"התאהבות" (falling in love),[29] שעל בסיסה מתייסדת מחויבות אלוהית שאינה סותרת את אהבתו לכלל האומות, ולמעשה מחויבות זו מבססת את אהבתו גם לשאר האומות ומהוה ערובה להתמדתה.[30]

א.2. נבחרות כייעוד נורמטיבי

למול התפיסה המורשת, הכמו־גנטית של תכונת הנבחרות, ישנה ביהדות תפיסה משמעותית לא פחות, והיא הבנת הנבחרות כייעוד נורמטיבי, כלומר ככזה שיש לחתור למימושו על ידי מעשים נכונים וכוונות נאותות. בלשונו של אפרים מאיר, "נבחרות היא הזכות שיהיו לך חובות".[31] בתת־הסעיף הזה נציג את רעיון הנבחרות, ולאחר מכן (א.3) נסקור כמה עמדות הממצעות בינה לבין התפיסה המוגפנת שנסקרה לעיל.

תפיסת הנבחרות הנורמטיבית מצויה עוד במקרא,[32] למשל בתיאור של אברהם כמי שמרד בתרבות האלילית שבה גדל;[33] בסיפור 'גרי האריות' (מל"ב יז, כד-מא) שקיבלו על עצמם את 'משפט אלוהי הארץ' (שם); וכמובן גם בחוק התורתי – שמנקודת המבט של המחוקק המקראי אי אפשר לדמיין את הברית בין עם־ישראל לאלוהיו, שפסגתה במעמד הר־סיני, ללא שמירה על חוקיה. לאור זאת, גם נביאי ישראל הדגישו את חשיבות מצוות הברית, ובייחוד אלו המוסריות, החברתיות, שללא שמירה עליהן לא

של המהר"ל, טוען נהר כי "יותר מכל קודמיו בשרשרת הוגי ימי הביניים, מצליח המהר"ל לפתח תיאוריה אוניברסליסטית של המסורת היהודית" (עמ' 70). ראו גם ד' שוורץ, **תבונה נגד עצמה: תבניות ודפוסים בהגותו של המהר"ל מפראג**, תל־אביב תש"ף, עמ' 67-126.

28 New York 1983 (להלן: **גוף האמונה**), ראו בייחוד עמ' 56-70 (בפרק ב, 'A Chosen Nation').

29 וישוגרוד, **גוף האמונה**, עמ' 63-64. לבחינה ביקורתית של תפיסת וישוגרוד לגבי היחס בין אהבת האל לרעיון הנבחרות, ראו L. Batnitzky, 'Election and Affection: On God's Sovereignty and Human Action', in: *The Call of Abraham*, pp. 309-329. השוו את דיונו של זאב הרוי בתיאור המקרא של האל כ'חושק' בעם ישראל במשנת ר"י אלבו ב'ספר העיקרים': W. Z. Harvey, 'Albo on the Reasonlessness of True Love', *Iyyun* 49 (2000): 83-86. לא נוכל להכנס כאן לדיון בשאלה האם השימוש של אלבו בשרש חש"ק מניח כי שרירותיות היא רצון נעדר סיבות לגמרי.

30 לטענת וישוגרוד (**גוף האמונה**, עמ' 65), הציפיה ליחס שוויוני לגמרי לכל העמים תפקיע מכולם את האל בתור אב אוהב וממשי, ולכן בחירת ישראל מהוה לדעת וישוגרוד ערובה לאבהות האל לגבי כולם. לא כאן המקום להכנס לבחינה ביקורתית של טענה זו, כמו גם של בעיית היחס בין ה'התאהבות' האלוהית באברהם, לבין רעיון המחויבות המתמשכת של האל כלפי עם־ישראל.

31 Ephraim Meir, *Faith in the Plural*, Tel-Aviv 2019, p. 274.

32 אפשרות נוספת לרכוש את הנבחרות, שעליה לא ארחיב כאן, היא הרעיון שבחירת עם־ישראל נעשתה באמצעות גורל, כלומר שיש ממד שרירותי בבחירה של האל את עם־ישראל. ראו בר־און ופז, 'בחירת ישראל'; וכן שרגא בר־און, **הטלת גורל, אלוהים ואדם במסורת היהודית: מן המקרא ועד שלהי הרנסנס**, רמת־גן וירושלים תש"ף, עמ' 263-269. דא עקא, נבחרות כתולדת־גורל אינה תלויה במעשי האדם (ועל פי פירושים מאגיים אולי גם מנותקת מרצון האל), ומבחינה זו קרובה יותר לתפיסת הנבחרות המגולמת.

33 הגם שמסורת זו נשענת על ההסטוריוגרפיה המופיעה ביהושע כד, ב, ולא על סיפור חיי אברהם המופיע בבראשית יא-יב.

92.indb 13 תעד 22/02/2024 14:48:38

יהיה קיום המצוות הפולחניות לרצון לפני האל (ישעיה א; ירמיה ז; מיכה ו; ועוד).[34] כלומר: נבחרות ישראל מותנית בעמידה בסטנדרטים מעשיים ומוסריים מסוימים.[35]

תפיסת הנבחרות כייעוד מצויה גם בחז"ל. באופן טיפוסי, מי שמחזיקים בתפיסה נבחרות כזו, רואים את הגיור, את ההצטרפות לעם־ישראל, כמבורכת. אדרבה, הוגים כאלה נוטים לגרוס כי מבחינה מסוימת קיום וידיעת התורה פתוחים לכל אדם ועם.[36] תפיסת הנבחרות כייעוד משתקפת בהליך הגיור המעשי (מילה, טבילה, וקבלת עול מלכות שמים; ראו בבלי יבמות, מה ע"ב – מז ע"ב), המניח שהצטרפות לעם היהודי – 'העם הנבחר' – היא אפשרית, וכי הדבר מותנה במעשים מסוימים ולכאורה גם בלמידה של אמונות או האמנות מסוימות (בדרך כלל מתוך הנחה שהלכה ואגדה ארוגות זו בזו).[37] חז"ל בקרו את תפיסה הנבחרות השושלתית שרווחה במקרא ובייחוד בחוגים הכהניים שבו, כשהבליטו את אפשרותו של כל אדם – יהא זה עני מרוד (כמו הלל הזקן, בטרם החל ללמוד תורה[38]) או מי שהיה בעברו רועה צאן נבער (כמו ר' עקיבא[39]) – להגיע לרמה גבוהה של ידיעה וקרבת אלהים. ברוח דומה, גורסת משנה הוריות (ג, ח') בהקשר של סדרי קדימויות בפדיון שבויים, כי "ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ". דהיינו, לא גופו של אדם הנושא כביכול תכונות מורשות המקנות לו נבחרות או בכורה הן המכריעות, אלא המאמץ (העיוני, במקרה הזה) שהושקע הוא המכריע והוא מקור הזכות, ולכן אפילו לממזר מלומד (!) יש עדיפות על פני כהן גדול נבער מדעת.[40]

תפיסת הנבחרות כמשימה מתמדת או כייעוד מצויה גם במחשבת ישראל בימי הביניים, אולי אף ביתר שאת. נתחיל בדבריו המפורסמים של רב סעדיה גאון, "לפי

34 מכך משתמע שיש לאל רצון. מעניינת בהקשר זה הערתו של דוד נובק, לפיה האל המקראי הבריתי ותפיסות הנבחרות שבעקבותיו מכילות רכיב של ארוס ותשוקה, ולא רק אגאפה (על מושג זה ראו להלן; לעת עתה נסתפק בהגדרת האגאפה כחסד מכליל שאינו מבוסס השתוקקות). במובן זה, טוען נובק, מרכז הכובד של ההגות היהודית קרוב לאוגוסטינוס ולפול טיליך, ולא לקרל בארת ואנדרס ניגרן (Novak, *Election*, p. 120, n. 132).

35 ראו י' קנוהל, **מקדש הדממה: עיון ברובדי היצירה הכוהנית שבתורה**, ירושלים תשנ"ג, בייחוד עמ' 159-184, שם טוען קנוהל ש'תורת הקדושה' הכהנית (H) הציבה את תלות הפולחן במוסר במרכז עניינה.

36 על המגמה האוניברסלית הזו בתוך ספרות חז"ל, ראו מ' הירשמן, **תורה לכל באי עולם: זרם אוניברסלי בספרות התנאים ויחסו לחכמת העמים**, תל־אביב תשנ"ט. בדרך כלל, פתיחות כלפי פוטנציאל הנבחרות של לא־יהודים כרוכה בהערכה בסיסית חיובית של ערך שיקול דעתם ושל תרבותם.

37 על תהליך הגיור ראו בהרחבה מ' פינקלשטיין, **הגיור הלכה למעשה**, רמת־גן תשנ"ד.

38 ראו בבלי יומא, לה ע"א.

39 ראו אדר"נ ו, ב.

40 על מעתק זה ראו א' אדרת, **מחורבן לתקומה: דרך יבנה בשיקום האומה**, ירושלים תש"ן. אמנם, ראיית הנבחרות כפרי מאמץ בלימוד התורה וקיומה, אינה גוררת בהכרח את הטענה שגויים מסוגלים לכך. דוגמה לכך מצויה במדרש הנודע על הפסוק "תורה צוה לנו משה" (דב' לג, ד): "וכי ממשה רבינו אנו אוחזים את התורה והלא אבותינו זכו בה שנאמר מורשה קהילת יעקב, שומע אני ירושה לבני מלכים ירושה לבני קטנים מנין ת"ל אתם נצבים היום כולכם. אל תהי קורא מורשה אלא מאורשה, מלמד שהתורה מאורשה היא לישראל, ואשת איש לאומות העולם" (**ספרי דברים**, מהדורת א"א פינקלשטין, בהשתמשות עזבונו של ח"ש הורביץ, ניו־יורק וירושלים תשכ"ט, פיסקא שמה, ב', עמ' 402). וראו הירשמן, **תורה** (עמ' 166), המעיר כי "מי שמתמקד בתורה כ'מורשה קהלת יעקב' דוקא נוטה לפרשה כנחלתו הבלעדית של ישראל".

92.indb 14 תעד 22/02/2024 14:48:38

שאומתינו בני ישראל אינה אומה אלא בתורותיה",[41] שמהם עולה שקיום המצוות ולימוד התורה (או התורות – זו שבכתב וזו שבעל־פה[42]) הן הרכיב המכונן של עם־ישראל כעדה העומדת בפני האל, ואולי גם כקולקטיב לאומי מובחן. כפי שטוענת חנה כשר, "רעיון העם הנבחר מוצג על ידי רס"ג כיוצר קושי תיאולוגי, שכן עלולה להשתמע ממנו זיקה של השתייכות מועדפת לאל", אך "ביטויי הזיקה היתרה אל האל [...] מתפרשים במטאפורות לציון חשיבותם ומעלתם"[43] של בני ישראל. הרמב"ם הלך בכיוון רציונליסטי דומה. גם לדידו, כל בני האדם ניחנים בכושר תבוני כזה או אחר (זה המאפיין המגדיר אותם, לדעת הרמב"ם, כיצורי אנוש), והתורה נחשבת למגלמת חכמה אלוהית נעלה ולמאפשרת נגישות אנושית לחכמה זו.[44] משכך, התורה נגישה בעקרון לכל אדם, בהיותו בעל שכל בכח.[45] את העובדה שהתורה ניתנה בכל זאת לעם אחד, מסוים, תולה הרמב"ם באברהם כמי שהצליח להגיע מדעתו לאמונת האמת, כלומר אמונה הייחוד,[46] והוא אשר ייסד את השושלת המלומדת והמיוחדת אשר לה נתנה התורה. מדוע בכל זאת נתנה התורה דוקא לעם־ישראל? לשאלה זו אין לדעת הרמב"ם הסבר המניח את הדעת, ובסופו של דבר, על שאלות כגון "ולמה ציווה האל בתורה זאת לאומה מסוימת ולא לאחרים? ולמה נתן מצוות בזמן פלוני", המענה הוא " 'כך חָפֵץ' או 'כך הצריכה חכמתו' כפי שהביא לידי מציאות את העולם בשעה שרצה."[47] כלומר, הנבחרות של עם־ישראל, ככל שקבלת התורה משקפת זאת, היא ענין התלוי בגורם של 'מזל הסטורי',[48] גורם שמבט מפוכח על המסורת והנורמטיביות היהודית עשוי להכיר בחשיבותו. עמדה שכזו הביע גם ברוך שפינוזה בספרו **מאמר תיאולוגי־מדיני**, כשטען בפרק 'על בחירת העברים' כי "בחירת היהודים לא התייחסה אלא להצלחה הזמנית של הגוף ולחירות או לממלכה ולאופן ולאמצעים שבהם השיגוה".[49] באופן מרתק, התממשה 'נבואת' שפינוזה לגבי חידוש מדינת העברים.[50]

41 ר' סעדיה גאון, **הנבחר באמונות ובדעות**, תרגם: י' קפאח, ירושלים התשס"ד, מאמר ג, עמ' קלב.

42 עם זאת, קאפח מעיר (שם, הערה 34) "נראה לי ברור שהכוונה על תורה שבכתב ותורה שבעל פה. אם כי אפשר לתרגם "במצוותיה".

43 כשר, **העם הנבחר**, עמ' 28-29. על תפיסת הנבחרות של רס"ג ראו שם, עמ' 25-34.

44 רמב"ם, **מורה נבוכים**, שני כרכים, מערבית: מ' שורץ, עורך: ד' צרי, תל־אביב תשס"ג, חלק ג, פרק כז (עמ' 516-518).

45 מ' קלנר, **גם הם קרויים אדם: הנכרי בעיני הרמב"ם**, רמת־גן תשע"ו, למשל עמ' 43.

46 רמב"ם, **משנה תורה**, הלכות עבודת כוכבים א, ג.

47 רמב"ם, **מורה נבוכים**, חלק ב, פרק כה (עמ' 343).

48 כביטויה הקולע של כשר, **העם הנבחר**, עמ' 95, וראו הדיון ברמב"ם מעמ' 65.

49 **מאמר תיאולוגי־מדיני**, מלטינית: ח' וירשובסקי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 37. תפיסה זו לגבי הקונאטוס (רצון) האלוהי מקבילה לגישת שפינוזה לגבי הרצון האנושי, ואכמ"ל.

50 שפינוזה, מאמר, עמ' 43: "אלמלא ריככו יסודות אמונתם את נפשותיהם, הייתי מאמין בהחלט כי ביום מן הימים בבוא שעת הכושר, כפי שענייני בני אדם הם בני־שינוי, שוב יקימו את ממלכתם ואלהים יבחר בהם מחדש". אך ראו W. Z. Harvey, 'Spinoza's Counterfactual Zionism', *Iyyun* 62 (2013), pp. 235-244, הסבור כי שפינוזה עצמו, בין אם מדובר בדבריו המקוריים או בתוספת מאוחרת שהכניס לטקסט, "ככל הנראה לא רצה שנוצרי או יהודי יחשוב שהשאיפות האלה היו שלו" (שם, עמ' 243). אפשר לתהות, מכל מקום, אם במציאות המודרנית של חופש בחירה ו'שוק חופשי' של רעיונות, העמדה הקונטינגנטית של הרמב"ם ושפינוזה לגבי הנבחרות מספקת טעם ממשי להשארות בקולקטיב היהודי, וראו Novak, *Election*, p. 239.

92.indb 15 תעד 22/02/2024 14:48:39

ביטוי לתפיסת הנבחרות כייעוד מצוי גם בעת החדשה, למשל אצל הרמן כהן,[51] שנהה בעניינים רבים אחרי הרציונליזם של הרמב"ם.[52] כפי שטוען יעקב קוהלר, לא היה זה דוקא ההיסטוריציזם המיימוני אשר קסם לכהן, אלא האופי האוניברסלי של תפיסת הרמב"ם את החוק האלוהי ככללי וכתקף בעיקרו לכל בני האדם (מה שאמור לבוא לידי ביטוי מלא רק בעידן המשיחי[53]). לדעת כהן, המתחים והניגודים הקיימים בין עם־ישראל לבין הגויים מוצאים את שיכוכם, ואף את המתקתם, בכמה מושגי יסוד במסורת חז"ל: מושג 'בני נח', המניח רובד כלל־אנושי אוניברסלי; מושג ה'גר', כאשר כוונתו של כהן לגר־צדק החז"לי (להבדיל מה'גר־תושב' המקראי); ומושג 'חסידי אומות העולם'.[54] כל אלו מאפשרים לרגש החמלה האנושי לפעום ולבוא לידי ביטוי מבלי להגבילו רק לקבוצה הלאומית היהודית.[55] בהגות היהודית המודרנית ישנם הוגים רבים נוספים ובהם עמנואל לוינס[56] והרב יונתן זקס,[57] הרואים בנבחרות היהודית משימה מתמדת, ולא נכס שלא ניתן להפקיעו, ושמים דגש על הפן האוניברסלי ביהדות.

א.3. נבחרות כשילוב של גילום גופני ושל ייעוד

לעיל (סע' א.1) ראינו את התפיסה המקראית אודות הנבחרות כגילום גופני. את התפיסה הזו מאתגרת באופן עמוק העובדה שישנם כמה ערוצי הצטרפות לעם־ישראל. כך למשל, בתנ"ך אנו מוצאים את מושג ה'גר', אשר בתהליך מדורג יכול להטמע ולהצטרף לעם־ישראל, אף כי לא מתואר תהליך טקסי מובחן המייצר את ההצטרפות הזו. רות המואביה היא דוגמה מפורסמת לכך: די לה בהבעת הזדהות עם אלוהי ישראל, ועם המסגרת החברתית הישראלית הקדומה אליה בקשה להצטרף: "כִּי אֶל אֲשֶׁר תֵּלְכִי אֵלֵךְ וּבַאֲשֶׁר תָּלִינִי אָלִין עַמֵּךְ עַמִּי וֵאלֹהַיִךְ אֱלֹהָי" (רות א, טז).[58] במסורת הבתר־מקראית אנו מוצאים את הפיתוח של חז"ל למושג הגר, הלא הוא גר־הצדק, המצטרף בהליך מדורג בעל אופי טקסי (ראו לעיל סע' א.2). עוד במקרא עצמו אותגרה ההבנה הצרה של

51 הרמן כהן, **דת התבונה ממקורות היהדות**, מגרמנית: צ' וויסלבסקי, ערכו והעירו ש"ה ברגמן ונ' רוטנשטרייך, ירושלים תשל"ב, ראו בייחוד שער ח, 'גילוי האדם בבחינת ריע', ושער יג, 'הרעיון של המשיח והאנושות'.

52 ראו G. Y. Kohler, *Reading Maimonides' Philosophy in Nineteenth Century Germany: The Guide to Religious Reform*, Dordrecht 2014, בייחוד עמ' 136-148, וכן 223-248.

53 Kohler, *Maimonides' Philosophy*, pp. 224, 245.

54 ראו כהן, **דת התבונה**, שער ח, עמ' 151-181.

55 על החמלה כרגש בעל חשיבות אוניברסלית, ראו א' חדד, **אהבת הרֵע בשיטתו של הרמן כהן: עיון בספר דת התבונה ממקורות היהדות**, אלון שבות תשע"א, עמ' 99-106.

56 ראו ספרו של עמנואל לוינס, **חירות קשה: מסות על היהדות**, מצרפתית: ע' בסוק (תרגום המסות בחלק השני: ש' ויגודה), עריכה מדעית: ז' הנסל, תל־אביב 2007, בייחוד המסות בחלקים ד-ה. לוינס מדגיש כי דוקא הענווה היהודית, ההכרה בהיותה חלקית ולא מוחלטת, היא מקור כוחה, סבלנותה ופתיחותה: "מעולם לא נתנו את הדעת על כך שרעיון הבחירה של עם ישראל, הנראה כסותר את האוניברסליות, הוא לאמיתו של דבר הבסיס לסובלנות. [...] [הבחירה] מביעה פחות את גאוותו של הנבחר, ויותר את שפלות רוחו של המשרת" (עמ' 245, במסה 'דת וסובלנות'). על חזונו החיובי, הבריתי, של לוינס, ועל מחויבותו הלאומית והאוניברסלית המשולבת, ראו ח' בן פזי, **ציונות נוסח לוינס: זהות, מוסר ואחריות**, תל־אביב תשע"ז.

57 על הרב זקס ראו להלן הע' 129.

58 ראו צ' זוהר וא' שגיא, **גיור וזהות יהודית: עיון ביסודות ההלכה**, ירושלים תשנ"ה.

22/02/2024 14:48:39 92.indb 16 תעד

רעיון הנבחרות היהודית באופן מפורש אצל הנביאים הקלאסיים. כך למשל בפסוק "כי ביתי בית תפילה יקרא לכל העמים" (ישעיה נו, ז), ובפסוק "הלוא כבני כֻשִׁיִּים אתם לי בני ישראל נְאֻם ה' הלוא את ישראל העליתי מארץ מצרים ופלישתיים מִכפתור וארם מִקיר" (עמוס ט, ז'), המציגים עמדה שוויונית או למצער מכילה לגבי מעמדם של עמי העולם. את מקורות חז"ל המצددים בנבחרות ייעוד, אשר הוצגו לעיל (סעיף א.2), אפשר להבין גם כשילוב בין נבחרות ייעוד לנבחרות מוגפנת, ומקוצר היריעה לא נרחיב על כך.

דוגמה טיפוסית לשילוב בין שתי תפיסות הנבחרות מצויה אצל ר' ישראל נג'ארה (1550-1625). מחד, הוא תופס את הנבחרות היהודית כעובדה ישותית, הנובעת מאהבת האל את בנות ובני ישראל: "כך היה מחבב יותר מדאי הקב"ה לישראל וקראן בתי".[59] דא עקא, למרות שאהבת האל מתוארת כבלתי תלויה בענייני בני אדם,[60] לפחות מנקודת המבט של עם ישראל אין מדובר בנבחרות בלתי־מותנית. כלומר, קיום המצוות, שהוא מימוש הנבחרות (ולפי נג'ארה גם מעשה בסיסי של הכרת תודה והכרת הטוב), אמור להוביל להצלחה ארצית שאומות העולם יוכלו לזהותה, אפילו כשמדובר במצוות 'שמעיות' או 'חוקים' בלתי מובנים: "שכשיראו האומות את ישראל מקיימים את החקים שאין הדעת מסכמת בהם ויראו שעל ידיהם השכינה שורה בהם וקרובה אליהם מכל האומות, על כרחם [...] יצטרכו להודות כי עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה".[61] העובדה שאומות העולם מסוגלות לזהות את ההצלחה הארצית ואת השמירה של התורה (והאל) על עם־ישראל,[62] מניחה שנבחרות ישראל אמורה לזכות להכרה מידי אומות העולם, ובה בעת חייבת בדין וחשבון כלשהו למולן.

נראה כי חלק הארי של ההוגים היהודים בעת החדשה מאופיין בשילוב בין נבחרות כמוגפנות, לבין דגש על הממד הנורמטיבי, הנגזר מעצם המחויבות לברית סיני.[63] אמנם, במקרים רבים אחרים, בהקשר הישראלי המודרני, מושם דגש חזק על השפה העברית כבסיס העמיות היהודית, וסגולתה הרוחנית, תוך הדגשת המחויבות היהודית האוניברסלית.[64] מכל מקום, רוב ההוגים היהודים הפרו־מסורתיים בעת החדשה נוטים כאמור לשלב בין מוגפנות (ובמובן הזה, שימור המרקם המשפחתי של עם ישראל[65]) לבין

59 י' נג'ארה, **מקוה ישראל**, מהדורת ש' רגב, רמת־גן תשס"ד, הסאה הי"ז, עמ' 339 (המקביל לעמ' 101א בכ"י בודפסט 30). על הגותו של נג'ארה ראו בהקדמתו של רגב לספר זה (עמ' 65-119), על רעיון הבחירה במשנת נג'ארה ראו שם, עמ' 84-88.

60 בכך דומה נג'ארה לתפיסת האהבה במסורת האפלטונית; ראו דברי שאול רגב בתוך נג'ארה, **מקוה ישראל**, עמ' 86.

61 נג'ארה, **מקוה ישראל**, הסאה הי"ז, עמ' 341 (101א).

62 שם, עמ' 345 (101ב).

63 ניתוק או התרופפות המחויבות לברית סיני, או לממד הנורמטיבי בזהות היהודית, נוטה להוליך תפיסות חילוניות להגדרה מעין־ביולוגית של הזהות היהודית. ראו י' שביט וי' ריינהרץ, **דרווין וכמה מבני מינו: אבולוציה, גזע, סביבה ותרבות – יהודים קוראים את דרווין, ספנסר, באקל ורנאן**, תל־אביב תש"ע, עמ' 305.

64 ראו ר' אליאור, 'השפה העברית [...] היא המכנה המשותף היחיד בין תושבי ישראל', **כיוונים חדשים** 31 (תשע"ה), עמ' 181-207.

65 ראו ב' גרוס, 'המשפחה במשנתם של הרמן כהן ופראנץ רוזנצוויג', רמת גן תשל"ג, הטוען כי בניגוד לעמדות אפלטון ולקאנט, על פי הרמן כהן "המשפחה מכינה את היחיד לכניסתו לתוך החברה, עוזרת לו לעצב את דמותו המוסרית, לא בעולם המופשט של ממלכת התכליות אלא בעולם ממשי, ארצי, מושרש במציאות, במערכת יחסים בין־אנושיים קונקריטיים" (עמ' 6).

92.indb 17 תעד 22/02/2024 14:48:39

ייעוד נורמטיבי. כך למשל בעת החדשה אנו מוצאים ביטוי לתפיסת הנבחרות כייעוד אצל ר׳ אליהו בן אמוזג בספרו **ישראל והאנושות**,[66] אצל אהרן דוד גורדון,[67] אצל הר׳ מרדכי קפלן בספרו **דת האומִיוּת המוסרית: תרומת היהדות לשלום העולם**,[68] אצל הר׳ אברהם יהושע השל, בספרו **אלהים מבקש את האדם**,[69] אצל הרב בן ציון מאיר חי עזיאל בתשובותיו **משפטי עזיאל**,[70] אצל הר׳ דוד הרטמן בספרו **מסיני לציון: התחדשותה של ברית**;[71] ואצל רבים אחרים. שהמשותף להם הוא הגדרת הנבחרות כסוג של ׳בלעדיות פתוחה׳ (open exclusivism).[72]

במסורת היהודית ישנן אפוא שתי תפיסות עיקריות לגבי מושג הנבחרות: הבנתה כתכונה מגולמת, וכייעוד (שלמעשה קשה לתאר אותו כ**תכונה** של מבצעו!), כאשר נראה שרוב ההוגים היהודים מהוים שילוב מסוים של שתיהן. לצד המחלוקות הרבות, רובם ככולם של ההוגים היהודים מסכימים כי ישנה לגיטימציה מוסרית למושג הנבחרות הלאומית ולמושג העם הנבחר במובן זה. רובם ככולם גם יסכימו שתפיסת הנבחרות היהודית (ככל רעיון, אולי) מועדת לפירושים מעֻוותים או מעַוותים, ולביטויים נורמטיביים קלוקלים, אך בשיח היהודי לרוב אלו אינם מובלטים (בין היתר מטעמים אפולוגטיים), ולכן יש טעם לסקור את הכשלים המושגיים ובורות הייקוש המוסריים הללו.

א.4. רעיון הנבחרות ביהדות: כשלים מושגיים ובורות ייקוש מוסריים

כמו כל רעיון חשוב, גם הנבחרות זכתה לפירושים יותר ופחות מוצלחים, וגם לפירות באושים. דין וחשבון הוגן על רעיון הנבחרות מחייב חשיבה גם על עיוותיו ועל בורות

66 מצרפתית: ש׳ מרכוס, ירושלים תשכ״ז. היסוד האוניברסלי נבחן בספר מכונן זה בהקשר של תפיסת האדם ביהדות ולגבי תפיסת החוק התורתי וההלכתי והחלות שלהם.

67 ראו למשל א״ד גורדון, ׳לבירור ההבדל בין היהדות לנצרות׳, בתוך: הנ״ל, **מבחר כתבים**, עם מבוא מאת א׳ שביד, ירושלים תשמ״ג, עמ׳ 315-339.

68 מאנגלית: נ׳ גולן, ירושלים תשס״ה. לדעת קפלן, הציונות עשויה לטפח הן עמיות והן מחויבות כלל־אנושית.

69 מאנגלית: מ׳ לוי־עזן, ירושלים 2003. לדברי השל, ״לצירוף ׳אלוהי ישראל׳ אין קונוטציה של בעלות״ או בלעדיות, אלא ״משמעותו האמתית היא שאלוהי כל האדם בא בברית עִם עם אחד למען כל העמים״, מתוך ספרו *Moral Grandeur and Spiritual Audacity*, ed. S. Heschel, New York 1996, מתורגם ומצוטט בידי ד׳ בונדי בחיבורו ׳אלוהים הומניזם ודמוקרטיה במשנתו של אברהם יהושע השל׳, ירושלים 2017, עמ׳ 21.

70 הר׳ עזיאל מדגיש כי ״תורת ישראל אינה מבדלת בין ישראל לעמים בהבדל גזעי אלא בהבדל הדעות והאמונות שהן קובעות את צורת האדם והלך רוחו ומחשבותיו וכל הדבק בתורת ישראל הרי הוא כישראל לכל דבריו ומתיחס לאביה הראשון של האומה״ (**משפטי עזיאל**, מהדורה תנינא, חלק ב, יורה דעה, תל־אביב תש״י-תשי״ב, עמ׳ רח-רט). ראו צ׳ זוהר, **ולא ידח ממנו נדח**, ירושלים תשע״ב, עמ׳ 231.

71 מאנגלית: נ׳ זהר, תל־אביב תשנ״ג, הטוען כי ״הסיפור המקראי על בחירת ה׳ בישראל שולל כל אשליה אודות כוחותיה הרוחניים של קהילת הברית של האל. [...] בבואנו בברית אין אנו משתחררים מהמגבלות של המצב האנושי. גם לא מושטת לנו הבטחה כי יבוא יום ונשתחרר מהן״ (עמ׳ 286).

72 כהגדרתו של יהודה גלמן (Gellman, *God's Kindness*, pp. 31-42), המציע ששה עקרונות לתפיסת נבחרות יהודית ראויה: (1) מתיישבת עם ה׳בלעדיות הפתוחה׳ ביהדות (2) מקדמת גישה מכבדת כלפי יתר הדתות (3) אינה גוררת עליונות יהודית או פגיעה באנושיותם של לא־יהודים (4) היחסים עם האל עומדים במרכזה (5) עושה שימוש במקורות יהודיים מסורתיים (6) מתקבלת על הדעת, בהנתן ידיעותינו על העולם ותקוותינו לעתיד.

92.indb 18 תעד 22/02/2024 14:48:39

הייקוש הטיפוסיים הרובצים לפתחו. אעיר כעת בקצרה על שני סוגים של לקויות: כשלים מושגיים המצויים במושג הנבחרות עצמו, ובורות ייקוש מוסריים, כלומר התנהגויות אנושיות פסולות שמושג הנבחרות מאפשר או אף מעודד.

אשר לכשלים מושגיים, השאלה היסודית ביותר היא: מדוע פונה התורה דוקא לעם־ישראל ומחייבת רק אותו? על כך עמדו הוגים יהודים רבים,[73] ונדמה שבמקרים רבים השאלות קולעות יותר מן התשובות. אם חוקי התורה כה טובים ומועילים, מדוע אין מחויבים בהם או מצווים עליהם כל בני האדם? בנקודה זו נהוג לחלק בין מצוות בין אדם לחברו, שבערכן הבסיסי עשוי כל בר־דעת להכיר, לבין מצוות שבין אדם למקום, שהתבונה אינה מחייבת אותן. אולם אפילו כך, מדוע אומות העולם חייבות על פי המסורת היהודית רק בשבע מצוות בני נח? בהנחה שהגיור מעיד על כך שכל בני האדם מסוגלים לקיים מצוות (אם יבחרו בכך), מדוע אין הם מצווים לפחות על מצוות שבין אדם לחברו? בעיה נוספת מתעוררת בהקשר התיאולוגי: בייחוד בגלל שהתנ"ך מדגיש כי האל ברא את כל בני האדם בצלמו, מדוע הוא 'מסלק' משושלת הנבחרות את זרע חם, יפת, ישמעאל, עשו וכן הלאה? אם אהבת האל היא שלמה ותמימה, כיצד אפשר להעלות על הדעת שלא תהא גם כוללת כל? בסוגיה זו נתמקד להלן בדיון על האגאפה.

למושג הנבחרות היהודית יש גם בורות ייקוש מוסריים, שהוגים יהודים היו ערים להם. ראשית כל, סכנת הדרדרות ללאומנות, או תפיסה לאומית צרה שאינה רואה את בני האדם שמחוצה לה כשייכים לאותה קטגוריה אנושית, או לנבראות בצלם־אלוהים. תפיסת הנבחרות כמגולמת גופנית אותה סקרנו לעיל היא עוגן נוח בעבור מי שמנסים לתאר את ההבדל בין ישראל לעמים כגבול בלתי חדיר, כחיץ אונטולוגי או מטפיסי.[74] תפיסה זו מוצאת לעצמה תימוכין לעתים קרובים בצורות אופקים פרשנית, או בלגליזם המתמקד בהיגדים על 'אהבת ישראל' תוך סילוק המחויבות היהודית האוניברסלית (שדוגמאות לה קיימות, כאמור, לכל אורך ארון הספרים היהודי: מחומש בראשית ועד חסידי אומות העולם בשואה), והמאמץ ללא שיח ביקורתי היגדים המתירים את גזל הגוי,[75] חוסר אחריות אבהי לגבי ילד שנולד לגבר יהודי מגויה,[76] וכן הלאה; הד קודר לחוסר הכבוד שרוחשים יהודים מסוימים כלפי לא־יהודים מצוי בקריאתו של מרדכי

73 ראו למשל ריה"ל, **ספר הכוזרי**, א כו: "אם כך, תורתכם מיוחדת לכם" (עמ' 19 בתרגום שורץ; אבן תיבון מתרגם את דברי מלך כוזר כך: "לפי זה אין תורתכם מחייבת כי אם אתכם בלבד").

74 ראו י' אחיטוב, **משבי רוח: דברי הגות ומחשבה**, עורכים: י' אנגלנדר וא' שגיא, ירושלים תשע"ג, עמ' 75-92, הבוחן את יחסו של הרב צבי טאו לאומה הפלסטינית. השוו א' רוזנק, **סדקים: על אחדות ההפכים, הפוליטי ותלמידי הרב קוק**, תל־אביב 2013, עמ' 41-59.

75 ראו D. Hartman, *Putting God Second*, Boston 2016, pp. 63-65, המבקר את משנה בבא קמא ד ג' ("שור של ישראל שנגח שור של נכרי פטור"). לטענת דניאל הרטמן, "כשהנבחרות מתירה את ליהוק האל בשירות הנבחרים, העוול נהיה באופן מסתורי למוסרי, והחולין מתקדש באופן נסי" (עמ' 65). עם זאת, יש לבחון האם הבעיה היא ההתמקדות הדתית באל, או שמא לב הענין הוא הבדלים בדמות האל עצמה. למשל, האם האל נתפס כבורא את כל בני האדם בצלמו (אם לאו), והאם צדק ויושר הם נר לרגליו או עפר לרגליו. על היחס בין דת למוסר ועל מושפעותם מתפיסות אנושיות שונות לגבי דמות האל, ראו למשל א' שגיא, **יהדות: בין דת למוסר**, תל־אביב 1998.

76 ראו הרב בצמ"ח עזיאל, **משפטי עזיאל**, ב, סימנים ס-סא, וכן זוהר, **לא ידח**, עמ' 223-239. אין זה מן הנמנע שפירוש צר לדין זה הוא העומד בבסיס הגיבוי המקדמי שהעניקו יהודים ישראלים רבים לחבורת הצעירים שהואשמו באונס הקבוצתי באיה־נאפה בשנת 2019, וראו רשימתה של רוחמה וייס באתר Ynet, מתאריך 3.1.20.

92.indb 19 תעד 22/02/2024 14:48:39

מ׳ קפלן לחתור למצב שבו היהודי יחשב בעיני אחרים כנאמן וכאמין, למי שאצלו ׳מילה היא מילה׳.[77]

גם תפיסת הנבחרות כייעוד הינה מועדת לעיוותים מוסריים כאלה ואחרים. בייחוד, כיון שהנומינליזם המפעם בה, המטעים את האדם כיוצר את הנבחרות (או פוגם בה) עלול לחבל במחויבויות הנורמטיביות, המוסריות. דוגמאות לכך מצויות בתנועות יהודיות משיחיות (כגון השבתאות), אך גם בשנאה עצמית יהודית,[78] שבשם הרצון שלא להיתפס כמעדיפה את קבוצתה הלאומית, בוחרת להתכחש לרווחתה ולהתנכר לה.[79] אמנם, עיוותים אלה של מושג הנבחרות (בגרסתו המוגפנת וכייעוד) אינם, כמדומני, המצב הרווח בקרב יהודי זמננו או בקרב היהדות ההיסטורית. אולם ישנן די דוגמאות בכדי להעלות שאלות נוקבות לגבי מושג הנבחרות היהודית לגווניו.

בסעיף זה סקרנו אפוא את ההבנות העיקריות של מושג הנבחרות במסורת היהודית, ולבסוף גם עמדנו על כשליו ההגיוניים ועל בורות הייקוש המוסריים שלו (עליהם נשמע עוד להלן). בסעיף הבא נפנה לתפיסה המאתגרת מן היסוד את רעיון הנבחרות היהודית, דהיינו תפיסה האהבה האלוהית הכוללת־כל (אגאפה) בנצרות, ונווכח כי גם המושג הזה אינו חף מכשלים ומבורות ייקוש.

ב. מושג ה׳אגאפה׳ במסורת הנוצרית: הגדרתו ויחסו לנבחרות, וכמה כשלים ובורות ייקוש

הנצרות הקדומה צמחה בתוך היהדות, ובדיעבד ניתן לומר שגם למולה, מתוך ביקורת רב־ממדית: ביקורת על ההשחתה המוסרית שפשתה ביהדות בית שני;[80] ביקורת על כשלונן של מצוות התורה להביא לתיקון החברתי והמדיני היסודי אותו התיימרה

77 קפלן ביטא זאת בתפילת ׳13 השאיפות׳ (“Thirteen Wants”) שחיבר, ראו: *The Sabbath Prayer Book*, ed. M. M. Kaplan, E. Kohn and I. Eisenstein, New York 1945, p. 562, וכן נ׳ ש׳ ברמן, ׳פרגמטיזם והגות יהודית בארה״ב במאה העשרים: עיון במשנות חיים הירשנזון, מרדכי מ. קפלן ואליעזר ברקוביץ׳, עבודת דוקטור, ירושלים תשע״ח, עמ׳ 264-269.

78 ראו למשל א׳ סתיו, **מארת השנאה העצמית ביהדות**, ישראל תשע״ד. הגם שנימת הספר פולמוסית, הוא בסיס לדיון ביקורתי בנושא.

79 בהקשר היהודי האמריקאי, נמתחה ביקורת על הנסיון (שהתעצם אחרי מלה״ע השניה) של חלק מיהודי ארה״ב לסלק סממנים דתיים כלשהם מרשות הרבים, וראו א׳ קריסטול, ׳על האווילות הפוליטית של היהודים׳, **תכלת** 8 (1999), עמ׳ 40-53. ״לפי שעה״, כתב קריסטול, ״אין חוצפתם זו של יהודי אמריקה מתנקמת בהם. הנוצרים האמריקנים – ובמיוחד התנועות האוונגליות העולות – היו סובלניים להפליא עד כה, ובהעדר כל תגובה שלילית מצד הנוצרים, מתחזקים היהודים באמונתם כי גילו מין נוסחה אוניברסלית היאה לטיפול בלא־יהודים בכל מקום ובכל עניין״ (שם, עמ׳ 51). דא עקא, בפרספקטיבה של יותר משני עשורים, ולאור כהונתו של הנשיא טראמפ והתגברות האנטישמיות, טענו רבים כי ההתכחשות של הנשיאים קלינטון ואובמה למסורותיה הדתיות של ארה״ב, הובילו לריאקציה פונדמנטליסטית של טראמפ; על מקום האהבה בריאקציה הזו, ראו S. Pessin, “America’s Love Problem”, *Political Theology Network*, Aug. 13, 2018 (זמין במרשתת), הטוענת כי ״הליברליזם האמריקאי [...] החליף את האהבה האגאפית בחיבוב [like]: בקרב אלו שבמחנה השמאל, ישנו הלך רוח אזרחי של ׳מקום שכולנו נוכל להיות חברים׳.״.

80 ראו למשל הביקורת בברית החדשה על הפרושים והאלהת הממון (לוקס טז 13).

92.indb 20 תעד 22/02/2024 14:48:39

ברית־סיני לממש;[81] ביקורת על בשורתה המוגבלת או צרת־האופקים לכאורה של היהדות, הממוקדת בייעודו של עם־מסוים בלבד (אוניברסלית ככל שתהא שליחותו הכלל־אנושית). בדיון שלהלן נתמקד בסוגיה השלישית: הביקורת על צרות האופקים של טענת הנבחרות, וההעלאה על נס של ברית כלל אנושית, אוניברסלית, שאותה מבשרת הנצרות. בסעיף זה נציג תחילה את ביקורת הנצרות על צרות האופקים המשתמעת בטענת הנבחרות היהודית (ב.1), נציג את מושג ה'אגאפה' ואת יחסו לרעיון הנבחרות (ב.2), נדון במתח בין מושג ה'אגאפה' לבין מושגי ה'ארוס' וה'נומוס' (ב.3), ונציג כמה כשלים מושגיים ובורות ייקוש מוסריים הטמונים באגאפה (ב.4).

ב.1. ביקורות בנצרות על טענת הנבחרות הלאומית

כאמור לעיל, רעיון הנבחרות היהודית אותגר עוד בתנ"ך עצמו, באתוס הנבואי השוויוני לגבי מעמדם של כלל עמי העולם. עמדה זו, כאשר בוחנים באמצעותה את ההעדפה העצמית הלאומית של עם־ישראל, מובילה למסקנה שאין כל לגיטימציה להאמנה בנבחרותו של עם או קבוצה לאומית כלשהם, וכי כל העדפה עצמית קולקטיבית היא צרות־אופקים במקרה הטוב, ועולה לכדי גזענות או שוביניזם במקרה הרע (וראו סעיף א.4 לעיל). מתוך נקודת מבט אוניברסלית זו מבקר ישוע את היהודים במקדש: "הֲלֹא כָתוּב כִּי בֵיתִי בֵּית תְּפִלָּה יִקָּרֵא לְכָל הָעַמִּים וְאַתֶּם עֲשִׂיתֶם אֹתוֹ מְעָרַת פָּרִיצִים" (מרקוס יא 17).

הלקח הכלל־אנושי הנוצרי נוסח באופן נוקב, לאור מלחמות הדת בראשית העת החדשה, בידי וולטיר ב'הצהרת האמונה של התיאיסטים': "אם אלהים ברא את כל בני האדם, כולם יקרים לו במידה שווה, שהרי כולם שווים בפניו. לפיכך מגוחך לומר, והדבר אף מבזה את שם האלוהים, שהאב המשותף בחר במספר מועט מילדיו בכדי להשמיד בשמו את ילדיו האחרים".[82] למעשה, הבשורה הנוצרית בברית החדשה טוענת שלא זו בלבד שיש להתנגד לאלימות, יש לקדמה במחוות של נדיבות.[83] בכך מבקשת הנצרות לסלק את חומר הבערה המסכסך ומפריד בין עמים ויחידים, והוא האיבה בין קבוצות ושכנים, היוצרת סכסוכים ומלחמות.[84] בכפוף לכך וכתוצאה מכך, נדחק רעיון השיפוטיות – ולכאורה גם המשפט והדין – לטובת החסד האלוהי הגואל. הנצרות פונה

81 ראו למשל באגרת אל הרומים, ט 30-32: "גּוֹיִם שֶׁלֹּא רָדְפוּ צְדָקָה הִשִּׂיגוּ צְדָקָה, אֲבָל צְדָקָה שֶׁעַל יְסוֹד אֱמוּנָה. יִשְׂרָאֵל לְעֻמַּת זֹאת חָתְרוּ לְתוֹרָה שֶׁל צְדָקָה, אַךְ לְתוֹרָה זוֹ לֹא הִגִּיעוּ. מַדּוּעַ? מִפְּנֵי שֶׁלֹּא בְּקִשּׁוּהָ מִתּוֹךְ אֱמוּנָה, אֶלָּא מִתּוֹךְ מַעֲשִׂים. הֵם נִכְשְׁלוּ בְּאֶבֶן הַנֶּגֶף" (תרגום פרנץ דליטש, וכן במובאות שלהלן).

82 מתורגם בידי מיכאל הד, במאמרו 'שורשים נוצריים לביקורת על רעיון הבחירה ערב תקופת ההשכלה', בתוך אלמוג והד, **רעיון הבחירה**, עמ' 237-249, בעמ' 237.

83 "אֶהֱבוּ אֶת אוֹיְבֵיכֶם הֵיטִיבוּ עִם שׂוֹנְאֵיכֶם. בָּרְכוּ אֶת מְקַלְלֵיכֶם וְהִתְפַּלְּלוּ בְּעַד הַפּוֹגְעִים בָּכֶם. הַמַּכֶּה אוֹתְךָ עַל הַלְּחִי, הַטֵּה לוֹ גַּם אֶת הַשְּׁנִיָּה. הַלּוֹקֵחַ אֶת מְעִילְךָ, אַל תִּמְנַע מִמֶּנּוּ גַּם אֶת כֻּתָּנְתְּךָ. הֱיֵה נוֹתֵן לְכָל הַמְבַקֵּשׁ מִמְּךָ וְהַלּוֹקֵחַ אֶת אֲשֶׁר לְךָ אַל תִּתְבַּע מִמֶּנּוּ. מַה שֶּׁתִּרְצוּ שֶׁיַּעֲשׂוּ לָכֶם בְּנֵי אָדָם כֵּן תַּעֲשׂוּ לָהֶם גַּם אַתֶּם. וְאִם תֹּאהֲבוּ אֶת אוֹהֲבֵיכֶם אֵיזוֹ זְכוּת תַּעֲמֹד לָכֶם? הֲלֹא גַּם הַחוֹטְאִים אוֹהֲבִים אֶת אוֹהֲבֵיהֶם. [...] אַדְּרַבָּא, אֶהֱבוּ אֶת אוֹיְבֵיכֶם וְהֵיטִיבוּ וְהַלְווּ מִבְּלִי לְצַפּוֹת לִגְמוּל, וְרַב יִהְיֶה שְׂכַרְכֶם וּבְנֵי עֶלְיוֹן תִּהְיוּ, כִּי טוֹב הוּא גַּם לִכְפוּיֵי טוֹבָה וְגַם לָרְעִים" (לוקס ו, 25-35, וראו את ה'דרשה על ההר', מתי פרקים ה-ז).

84 בכך נשמטת הקרקע מתחת עקרון הגמול האלוהי והציפה לצדקתו, ולכאורה גם מתחת עקרון ההדדיות במישור המוסרי: מעשי הזולת אינם אמורים להשפיע על האופן שבו על היחיד לפעול.

92.indb 21 תעד 22/02/2024 14:48:39

אל כלל בני האדם, ומציעה להם את מתת הישועה, שהתנאי הבסיסי שלו כבר סופק, דהיינו קרבנו של 'בן האל' שנצלב. לעומת התנ"ך וספרות חז"ל, שהאתוס הלאומי הוא מרכזי בהן, בקולות הבולטים של הנצרות יורד ערכם של מעגלי הזהות הממצעים בין היחיד לאנושות כולה, ובכך נסללת הדרך לתפיסת האנושות כמשפחה אחת.[85] המסד למגמה הכלל־אנושית בנצרות הוא מושג ה'אגאפה', אותו נסקור כעת.

ב.2. האגאפה: אהבה כוללת־כל שאינה מבחינה או מפלה

לעומת טענת הנבחרות היהודית, פונה הכנסיה הנוצרית לכלל בני האדם ומציעה להם אמונה בישוע וגאולה שתכניס אותם ל'ממלכת השמים', תוך אזהרה מפני החטא הארצי ונזקיו.[86] אמנם גם בנצרות יש מושג של בחירה מוגפנת (או Corporate Election[87]), המניח כי ישנה קהילה או גוף מוגדר של אנשים, הכלולים בכנסיית המאמינים, אשר הישועה חלה לגביהם ולא לגבי כל אדם; אולם הדימוי העצמי הנוצרי הנפוץ והרווח הוא של כנסיה אוניברסלית הפונה אל כל בני האדם. הדגש על האמונה (בברית החדשה מתורגמת מילה זו כ־pistis[88]), ולא על המעשה, משתלב במרקם הרוחני האוניברסלי של הנצרות. על פיה, דבר האל רלבנטי לכל, בעוד שמצוות התורה (שרובן פולחניות) אינן מחייבות עוד, לאור ביאתו הראשונה וצליבתו של ישו.[89] חסדו הגואל, והקרבתו האינסופית למען האדם, מכפרים על ה'חטא הקדמון' שצילו המיתי מוסיף להעיב על פשעי האדם בהווה.[90]

85 ראו ברזיס, **חז"ל**, עמ' 59-103, הדן בהבדל בין הנצרות ליהדות ביחס לממד הכלכלי בחיי האדם.

86 כך למשל באגרת אל הרומים, ב 9-15: "צָרָה וּמְצוּקָה עַל נֶפֶשׁ כָּל אָדָם הָעוֹשֶׂה רַע, עַל הַיְּהוּדִי בָּרִאשׁוֹנָה וְגַם עַל הַלֹּא יְהוּדִי. אַךְ תִּפְאֶרֶת וְכָבוֹד וְשָׁלוֹם לְכָל הָעוֹשֶׂה אֶת הַטּוֹב, לַיְּהוּדִי בָּרִאשׁוֹנָה וְגַם לְמִי שֶׁאֵינוֹ יְהוּדִי. כִּי אֵין מַשּׂוֹא פָּנִים עִם הָאֱלֹהִים. שֶׁכָּן כָּל אֲשֶׁר חָטְאוּ בְּלִי תּוֹרָה גַּם יֹאבְדוּ בְּלִי תּוֹרָה, וְכָל אֲשֶׁר חָטְאוּ וְיֵשׁ לָהֶם תּוֹרָה, עַל פִּי הַתּוֹרָה יִשָּׁפְטוּ. הֲרֵי לֹא שׁוֹמְעֵי הַתּוֹרָה צַדִּיקִים לִפְנֵי אֱלֹהִים, אֶלָּא הַמְקַיְּמִים אֶת הַתּוֹרָה הֵם אֲשֶׁר יֻצְדְּקוּ. גּוֹיִם שֶׁאֵין לָהֶם תּוֹרָה וְהֵם מְקַיְּמִים אֶת דִּבְרֵי הַתּוֹרָה כְּדָבָר מוּבָן מֵאֵלָיו, הֵם תּוֹרָה לְעַצְמָם אַף שֶׁאֵין לָהֶם תּוֹרָה. הֵם מַרְאִים שֶׁפֹּעַל הַתּוֹרָה כָּתוּב בְּלִבָּם, שֶׁכֵּן מַצְפּוּנָם מֵעִיד בָּהֶם וּמַחְשְׁבוֹתֵיהֶם מְחַיְּבוֹת אוֹ מְזַכּוֹת אוֹתָם".

87 ראו: A. Maas, 'Elect', *The Catholic Encyclopedia* vol. 5, New York 1909 (זמין במרשתת).

88 לטענה בדבר הבדל עקרוני בין תפיסת האמונה בתנ"ך כאמון בין־אישי, לבין תפיסת האמונה בברית החדשה כפסוק־חיווי (תפיסה המקושרת למילה היוונית pistis [Πίστις]), ראו מ"מ בובר, **שתי דרכי אמונה**, מגרמנית: ח' מחלב, עריכה מדעית: י' חותם, תל־אביב 2011, עמ' 7 ואילך. נטרול אחריותו המעשית של האדם היא מרחיקת לכת עוד יותר: בובר מתייחס בפרק 13 בספר לכך שאצל פאולוס אין התייחסות ממשית ליכולת של האדם לאהוב את האל; את משמעות האגאפיזם של פאולוס אפשר לתאר, בלשון קבלית, כ'התערותא דלעילא' חד־צדדית, המותירה מקום מצומצם ל'התערותא דלתתא'.

89 "כֵּן גַּם אַתֶּם אַחַי מֵתֶם לְגַבֵּי הַתּוֹרָה בְּגוּפוֹ שֶׁל הַמָּשִׁיחַ, בְּאֹפֶן שֶׁנַּעֲשִׂיתֶם שַׁיָּכִים לְאַחֵר, לְזֶה שֶׁהוּקַם מִן הַמֵּתִים כְּדֵי שֶׁנַּעֲשֶׂה פְּרִי לֵאלֹהִים. הֲרֵי כַּאֲשֶׁר הָיִינוּ מְשֻׁעְבָּדִים לַבְּשָׂרִיּוּת, תַּאֲוֹת הַחֵטְא שֶׁנַּעוֹרוּ עַל יְדֵי הַתּוֹרָה פָּעֲלוּ בְּאֵיבָרֵינוּ לַעֲשׂוֹת פְּרִי הַגּוֹרֵם לְמָוֶת. אֲבָל כָּעֵת לְאַחַר שֶׁמַּתְנוּ לְגַבֵּי מַה שֶׁכָּבַל אוֹתָנוּ, שֻׁחְרַרְנוּ מִן הַתּוֹרָה כְּדֵי לַעֲבֹד אֶת אֱלֹהִים בְּחִדְּשׁוּת הָרוּחַ וְלֹא בְּיֹשֶׁן שֶׁל אוֹת כְּתוּבָה" (אגרת אל הרומים, ז 4-6).

90 מבחינה זו, הפסוק "ועל כל פשעים תכסה אהבה" (משלי י, יב) משחק תפקיד חיוני בתיאולוגיה הנוצרית. ראו את הערתה של קלאודיה סצר (Setzer) בתוך *The Jewish Annotated New Testament: New Revised Standard Version Bible Translation*, ed. A. J. Levine & M. Z. Brettler, Oxford UK 2011, בעמ' 441. יצוין כי כמו האגאפה, שיש לו תקדים מסוים ברעיון החסד

22/02/2024 14:48:39
92.indb 22 תעד

מושג ה'אגאפה' (agape), שנטען כי הוא 'המוטיב היסודי של הנצרות',[91] הוא הרעיון העיקרי המשתית את האוניברסליות הנוצרית. כיאה לרעיון מכונן, גם לו יש קשת רחבה של הבנות ופירושים, וחלקם מתפלמסים אלה עם אלה. באופן מפתיע, לא זכה מושג זה לתשומת לב נאותה בחקר ההגות היהודית ביחסה לנצרות. במסגרת מאמר זה, ובמקביל לאופי הסקירתי־בלבד לגבי ההגות היהודית בה נגענו, לא נוכל להעמיק כאן בהמשגות ובפיתוחים העשירים של האגאפה בהגות הנוצרית.[92]

האגאפה עומד בבסיס המחויבות הנוצרית לחלות האוניברסלית של בשורתה. ה'אגאפה' מורכב משלושה היגדים או טענות: (i) אלוהים הוא אהבה; (ii) אהבה כרוכה באוניברסליות נטולת העדפה (impartial); (iii) הדרך שבה אמורים בני אדם לממש את מוסריותם היא באמצעות פעולה ברוח האהבה האגאפית.[93] משמעותו של האגאפה בברית־החדשה[94] היא ש'אלוהים הוא אהבה' (ורק אהבה), וכי אהבה נטולת העדפות ופניות היא העקרון המוסרי העליון, שאותו אמורים בני אדם להפעיל בעשייתם המוסרית.[95] לאור אופיה של הדת הנוצרית, שהוא אוניברסלי ויחידני בעת ובעונה אחת, כלומר מדגיש את מעגל השייכות האנושי כולו ואת היחיד ביחידותו, נקודת המבט הטיפוסית בדיון הנוצרי לגבי האגאפה אינה זו הלאומית, אלא זו התיאולוגית־אוניברסלית, וזו הנוגעת למאמין היחיד. מטעם זה, יש הצדקה לדון באגאפה באופן השוואתי למול הנבחרות, שהם מרכזי כובד ניכרים של הנצרות והיהדות (בהתאמה).

החשיבות המיוחדת של האגאפה בהקשר של סוגיית הנבחרות טמונה בעובדה שהאגאפה מתיימר להתנגד לטענות־נבחרות שאינן כוללות את המין האנושי כולו,[96]

המקראי, גם לדוקטרינת החטא הקדמון יש בסיס מסוים במקרא: לבד מחטא גן העדן (בראשית ג), ניתן למצוא אותה בפסוקים כגון "הֵן בְּעָוֹן חוֹלָלְתִּי וּבְחֵטְא יֶחֱמַתְנִי אִמִּי" (תהלים נא, ז). על הפיתוח (החלוצי) של רעיון 'החטא הקדמוני' בידי הרמב"ן, ראו מ' הלברטל, **על דרך האמת: הרמב"ן ויצירתה של מסורת**, ירושלים תשס"ו, עמ' 118-126.

91 כך היא כותרת מאמרו של ארווין גודינף על ספרו של אנדרס ניגרן 'אגאפה וארוס': E. R. Goodenough, 'The Fundamental Motif of Christianity', *The Journal of Religion* 20:1 (1940), pp. 1-14.

92 למשל ברעיון ה'אהבה המהפכנית' של התיאולוגית הפמיניסטית סרין ג'ונס (Serene Jones), ראו: S. Jones, 'Revolutions of Love', *Toronto Journal of Theology* 33:2 (2017), pp. 159-163.

93 לטענת מאיר סולוביציק, במאמרו 'מה זאת אהבה אלוהית' (**תכלת 20** [התשס"ה], עמ' 47-67), ההבדל בין האגאפה הנוצרי לבין אהבת האל במסורת היהודית, הוא תשתיתי לגבי קשת של סוגיות יסוד בהגות ובאתיקה. לדעת סולוביציק, "בעוד אלוהי הבשורה הנוצרית מחלק את אהבתו חינם לכל, המקורות היהודיים תופסים את אהבת האל כאהבה מעדיפה המוענקת לאדם או לעם מסוים בשל מאפיין מיוחד שמצא רק בו ולא בעם או באדם אחר. המסר הוא שהאל אוהב את האדם בגלל מי שהוא, ולא למרות מי שהוא" (שם, עמ' 52).

94 אגרת יוחנן הראשונה, ד 7-11; ראו גם הבשורה על פי יוחנן, ג 16, מתי כב, 37-40.

95 בלשונה של אגרת יוחנן הראשונה (ד 7-11): "אֲהוּבַי, נֹאהַב נָא אִישׁ אֶת רֵעֵהוּ כִּי הָאַהֲבָה מֵאֱלֹהִים הִיא; וְכָל מִי שֶׁאוֹהֵב נוֹלַד מֵאֱלֹהִים וְיוֹדֵעַ אֶת אֱלֹהִים. מִי שֶׁאֵינוֹ אוֹהֵב אֵינוֹ יוֹדֵעַ אֶת אֱלֹהִים, שֶׁכֵּן הָאֱלֹהִים הוּא אַהֲבָה. בְּזֹאת נִגְלְתָה אַהֲבַת הָאֱלֹהִים בָּנוּ, בְּעֲבְדָה שֶׁאֱלֹהִים שָׁלַח אֶת בְּנוֹ יְחִידוֹ לָעוֹלָם לְמַעַן נִחְיֶה בִּזְכוּתוֹ. אֲהוּבַי, אִם כָּכָה אָהַב אוֹתָנוּ הָאֱלֹהִים, גַּם אֲנַחְנוּ חַיָּבִים לֶאֱהֹב אִישׁ אֶת רֵעֵהוּ".

96 ראו למשל את דבריו של סלבוי ז'יז'ק: "נוצרים נוהגים לשבח את עצמם על ההתגברות על הרעיון היהודי המדיר של 'העם הנבחר' ועל הכללת האנושות כולה – המלכוד הוא, שבעצם התעקשותם [של היהודים] שהם 'העם הנבחר' ובעלי זיקה ישירה ומועדפת לאל, יהודים מקבלים את האנושיות של עמים אחרים החוגגים את אלוהי הכזב שלהם, בשעה שהאוניברסליזם הנוצרי נוטה להדיר

92.indb 23 תעד 22/02/2024 14:48:39

טענות שהיהודי הוא הנשא הטיפוסי שלהן.[97] האגאפה מנוגד אפוא לא רק ליומרת הנבחרות היהודית, אלא גם לאמונות כאלו ואחרות (בנצרות ומחוצה לה) לפיהן האנושות מחולקת לבני־אור ובני חושך, הנושעים והנידונים לכליה.[98] לעקרון השוויון העומד בבסיס האגאפה יש אמנם בסיס בתנ"ך (ויקרא יט, יח: "ואהבת לרעך כמוך אני ה";[99] שם כד, כב: "משפט אחד יהיה לכם, כגר כאזרח יהיה"), אך בנצרות הוא קיבל ביטוי שונה, רדיקלי ושיטתי, שבו האחדות הקוסמית מפורשת כהתמזגות של יחידים בתוך המכלול (חזון יוחנן יז, 20-26) הכרוכה בהתגברות על הבחנות וחלוקות חברתיות וגופניות (אגרת אל הגלטים, ג 28).[100] האגאפה הוא אחד הביטויים המרכזיים של עקרון השוויון הזה, שעלייתו היתה כרוכה בריכוך או השעיית חובת הביקורת או התוכחה ההדדית בגרסתה המקראית ("הוכח תוכיח את עמיתך", ויקרא יט, יז), לטובת היעדר־שיפוטיות – "אַל תִּשְׁפְּטוּ לְמַעַן לֹא תִשָּׁפְטוּ" (מתי ז 1, ראו גם עד פס' 5; אגרת אל הרומים, ב 1). אתוס היעדר השיפוטיות נובע מהתנגדות למשוא פנים ומתוך עקרון של אי־העדפה מוחלט.[101]

ב.3. המתח בין אגאפה, ארוס ונומוס

בדומה למושג הנבחרות, גם האגאפה רחוק מלהיות פשוט. המתח היסודי העומד בבסיסו, קשור ליחסו לארוס (Eros) או התשוקה, כמו גם לחוק (Nomos). במחקרו רב־ההשפעה של אנדרס ניגרן, **אגאפה וארוס**,[102] שפורסם במקור בשבדית בשנות השלושים, הוא הציע כי התנ"ך משקף את מוטיב החוק; ההלניזם – את הארוס; והנצרות – את האגאפה. ניגרן מעיר כי גם בתנ"ך ישנה אהבה (ולא רק חוק), וכי גם בהלניזם ישנו מושג של ארוס שמיימי (ולא רק 'וולגרי'), אולם המודל של ניגרן הוא בחשבון אחרון התפתחותי: מעקרון החוק, דרך יצר הדעת (ארוס), אל האהבה הנעלה (אגאפה). בעקבות ניגרן הורחב הדיון על הדיאלקטיקה בין שלושת המושגים הללו.

לא־מאמינים מהאוניברסליות עצמה של האנושות". ראו Slavoj Zizek, 'From the Myth to Agape' (זמין במרשתת), *Psychomedia: European Journal of Psychoanalysis* 8-9 (1999). מאידך, מעיר הפילוסוף סיימון מיי שהנצרות מעולם לא התיימרה לאוניברסליזם כוללני ומופשט לחלוטין. ראו S. May, *Love: A History*, New Haven, CT 2011, פרק ד ('מדוע אהבה נוצרית אינה בלתי־מותנית?', עמ' 95-118), בייחוד עמ' 106.

97 ראו Sutcliffe (לעיל, הערה 6), עמ' 78.

98 אחד ממבקריה של הטענה שגורל האדם נקבע מראש (וכנגד דוקטרינת החטא הקדמון) היה המלומד הנוצרי פלגיוס (Pelagius) שנולד בשלהי המאה הרביעית, עמדתו מכונה Pelagianism. לטענה כי אמונה זו בזכותם הבסיסית של כל בני האדם לטוב ארצי עומדת בבסיס גישתו הליברלית של ג'ון רולס, ראו E. Nelson, *The Theology of Liberalism: Political Philosophy and the Justice of God*, Cambridge, MA 2019.

99 על קשת הפירושים לפסוק הרה־משמעות זה בתקופת בית שני, עד ל'דרשה על ההר' (ראו לעיל הערה 83), ראו Serge Ruzer, 'From "Love Your Neighbour" to "Love Your Enemy": Trajectories in Early Jewish Exegesis', *Revue Biblique* 109:3 (2002), pp. 371-389.

100 על עקרון זה, ועל התמדתו ונפתוליו בעידן הבתר־מודרני, ראו D. Boyarin, *A Radical Jew: Paul and the Politics of Identity*, Berkeley, CA 1994.

101 ראו בהרחבה: M. S. Goldstone, *The Dangerous Duty of Rebuke: Leviticus 19:17 in Early Jewish and Christian Interpretation*, Leiden 2018.

102 ראו A. Nygren, *Agape and Eros*, trans. P. S. Watson, Philadelphia 1953 (להלן: ניגרן, **אגאפה**).

92.indb 24 תעד 22/02/2024 14:48:39

מצד אחד, טוען ניגרן כי ללא האגאפה, "שום דבר שהוא נוצרי לא יהיה נוצרי. אגאפה הוא המושג הנוצרי המקורי הבסיסי".[103] מצד שני, לאורך ההגות הנוצרית ישנו מאמץ מתמשך למצע את האגאפה למול הארוס; לאזן בין האהבה או החסד המוחלט והבלתי מתחשב בשיקולי הגוף (האישי והחברתי) לבין הארוס, הממוקד בגופניות.[104] יצוין כי דוקא בנצרות הקתולית שבה יש חשיבות סגולית למעמד הישויות הממצעות (להבדיל מהישירות עוינת־התיווך שאותה קידם לותר) נדמה כי ישנה תשומת לב ניכרת לסוגיה זו. כך למשל, טען תומס אקווינס כי אהבה־עצמית נאותה היא חיונית לשם אהבת הזולת.[105]

מכאן עולה הבחנה אפשרית בין **אגאפה במובן הרחב** לבין **אגאפה במובן הצר**: המובן הרחב הוא כשהאגאפה מתחשב וכרוך בארוס ובנומוס;[106] המובן הצר של האגאפה הוא ככל שאינו מתחשב בשיקולים ארציים, פרגמטיים, והופך לרעיון רדיקלי ובלתי מתפשר. מה מבין המובנים הללו רווח ובולט יותר במסורת הנוצרית? על אף שבמובן מסוים 'כל הרעיונות שווים' בכל תרבות אותה נבחר לבחון, הרי שדומה כי בכל מסורת ישנם רעיונות ש'שוים יותר', מבחינת הדהודם, התקבלותם והמאמץ הפרשני שצריכים להשקיע מי שמבקשים להציג תמונה מורכבת יותר.[107] באשר לאגאפה מול ארוס, דומה שהבכורה נתונה בראש ובראשונה ל'אגאפה'. מקומו של הארוס ידוע למי שמצויים בנבכי הדיון דלעיל, אולם המסר העממי, הבולט, הרווח, הוא של האגאפה, במובנו הצר והנחרץ יותר.[108]

עדות לכך מצויה בהשפעתו של מושג האגאפה, שאינו רק יסוד מוסד בנצרות הקדומה, אלא גם רעיון שנותר רב כח גם בעולם המודרני המחולן.[109] הביטוי המפורסם ביותר במרחב התרבותי בן זמננו לאגאפה במובנו הצר מצוי בשירם של הביטלס, 'כל

103 ניגרן, **אגאפה**, עמ' 48.

104 ניגרן, **אגאפה**, עמ' 333.

105 T. Aquinas, *Questions on Love and Charity: Summa Theologiae, Secunda Secundae, Questions 23-46*, ed. and trans. R. Miner, New Haven 2016, pp. 92-93, וראו א' וולמן, **אהבת אלוהים: אהבה נוצרית, תיאולוגיה ופילוסופיה במשנתו של תומס אקווינס**, תל־אביב 2005, עמ' 32-36, 47-48.

106 דוגמה לגישה כזו מצויה אצל התיאולוג מרטין סיריל ד'ארסי, הכותב (בביקורת על האגאפיזם החמור של ניגרן) כי "במחיקת הארוס, נמחק גם האדם". M. C. D'Arcy, *The Mind and Heart of Love: Lion and Unicorn, a Study in Eros and Agape*, New York 1956, p. 82, וראו דיונו של G. Outka, *Agape: An Ethical Analysis*, New Haven 1972, עמ' 150.

107 יתכן שהשערה זו עשויה להסביר את ההתקבלות הנרחבת בנצרות של הוגים כגון אוגוסטינוס מהיפו וסרן קירקגור, ואת השוליות של הוגים כמו יוליאן מאקלנום בראשית ימי הביניים, וצ'רלס ס' פירס בעת החדשה. מצד שני, אפשר לציין את אקווינס (ראו לעיל הערה 105) ואת ויליאם ג'יימס שזכו לתהילת עולם, והמאופיינים בגישה מתונה ופרגמטית.

108 על הפוטנציאל הפונדמנטליסטי הגלום בצו האהבה הנוצרי של הדרשה על ההר, התובע אהבה כוללת גם כלפי אויבים, ראו דיונו של גדליה ג' סטרומזה: G. G. Stroumsa, "Early Christianity as Radical Religion", *Concepts of the Other in Near Eastern Religions*, ed. I. Alon, I. Gruenwald, and I. Singer, Leiden 1994, pp. 173-193.

109 הדבר אינו מפתיע, בהנתן ההגיון הפנימי של האגפיזם: האל אוהב את כל העמים באותה מידה (רעיון שכזכור מופיע גם בתנ"ך, ומודגש אצל נביאי המוסר, ראו לעיל סע' א.2), והמוקד הוא אהבה ולא עולו של חוק נוקשה.

92.indb 25 תעד 22/02/2024 14:48:39

שאתם זקוקים לו הוא אהבה', שהתפרסם בשנת 1967.[110] במקום אחר הצעתי כי לאגאפה כמה מופעים מובלעים ומפורשים למחצה במרחב האינטלקטואלי המודרני המחולן (אצל קרל מרקס, פיטר סינגר ואחרים[111]). בהקשר הנוכחי, של סוגיית הנבחרות, ראוי להזכיר גם את הפילוסוף החשוב ורב ההשפעה, ג'ון רולס, שהיו לו מקורות השראה דתיים.[112] היו שטענו כי מודל ההתדיינות שפיתח, 'מסך הבערות', החותר ליצירת חברה צודקת ולא מפלה, מגשים את ערכי האגאפה, בהיותו חותר לאוניברסליות אימפרסונלית ונטולת משוא פנים,[113] שבה זכותו (merit) הבסיסית של כל אדם ואדם היא שקולה.

ב.4. מושג ה'אגאפה' בנצרות: כשלים מושגיים ובורות ייקוש מוסריים

בדומה לנבחרות היהודית, גם לאגאפה הנוצרית יש כשלים מושגיים ובורות ייקוש מוסריים, עליהם נעמוד עתה.

(i) כשלים מושגיים

האגאפה מבשרת אהבה נטולת־פניות, שאינה מושפעת מיחסי־גומלין. דא עקא, זהו גם עקב האכילס של האגאפה מבחינה מושגית, והבסיס לקושי למשמע קשת של מושגים דתיים ומוסריים. למשל, האגאפה במובן הצר אינו מותיר מקום ברור למושגי הגמול והעונש, ההתדיינות, הסליחה, התרעומת, ועוד.[114] בעבור המאמין האגאפי הרדיקלי, לא ברור מה משמעות הגמול והעונש, כיון שנאמנותו לאל היא בלתי מותנית.[115]

בעיה נוספת קשורה ליחס בין אגאפה לרצון ולמעמד האדם. הנטייה הנוצרית לתפיסת נבחרות כייעוד ולא כתכונה מולדת, שוברה בצידה. האמונה בחסדו המושיע של האל, כרוכה לעתים קרובות בתיאולוגיה וולונטריסטית, שבה ריבונות האל 'שואבת'

110 אתוס זה קיבל ביטוי גם בשירו הנודע של ג'ון לנון, *Imagine*. השוו ז' מגן, 'דמיין: על ג'ון לנון ואהבה', **תכלת** 8 (התש"ס), עמ' 90-131. במקרה החילוני של הביטלס, האגאפה מובעת ללא התייחסות לרכיב אהבת האל.

111 לטיעון לגבי מרקס וסינגר כמחלנים של האגאפה, ראו את הסעיף השני במאמר N. S. Berman, "Pragmatic Interestedness and its Ethical Role in Jewish Tradition: Toward a Humane Economic Vision", *The Spirit of Conscious Capitalism: Contributions of World Religions and Spiritualities*, ed. M. Pava and M. Dion, Switzerland 2022, pp. 85-108.

112 ראו הערה 98 לעיל.

113 **ראו:** H. R. Beckley, 'A Christian Affirmation of Rawls's Idea of Justice as Fairness, Part I', *The Journal of Religious Ethics* 13:2 (1985), pp. 210-242; Idem, 'A Christian Affirmation of Rawls's Idea of Justice as Fairness, Part II', *The Journal of Religious Ethics* 14:2 (1986), pp. 229-246. חרף היומרה האוניברסלית הטמונה באגאפה, בקלי דן בקושי של האגאפה לעמוד במבחן האוניברסליזציה (הכללה) של קאנט.

114 הד לתפיסה האגאפית הגורסת שבאהבה אין נימוקים, מצוי בתפיסת האהבה (רבת־ההשפעה) של הארי פרנקפורט. ראו H. Frankfurt, *The Reasons of Love*, Princeton, NJ 2004. לביקורת פילוסופית מעמיקה על חוסר הדיאלוגיות הגלומה בתפיסת האהבה של פרנקפורט (אף כי ללא אזכור מושג ה'אגאפה'), ראו את דיונם של מנחם פיש ויצחק בנבג'י: M. Fisch and Y. Benbaji, *The View From Within: Normativity and the Limits of Self-Criticism*, Indiana 2011, pp. 229-271.

115 גם אם משתרבבים לנפש המאמין מבלי משים רכיבים כלשהם של הדדיות או ענין, מכל מקום אהבת האל לאדם היא בלתי־מותנית ולא תלויה לכאורה במעשיו.

92.indb 26 תעד 22/02/2024 14:48:40

אליה את הרצון האנושי, כלומר לא מותירה לו מקום. כפי שראינו בתת־הסעיף לעיל, המוחלטות המיוחסת לאהבת האל בתיאולוגיה הנוצרית (ובמושג האגאפה) נוטה להיות מלווה בדגש על רצונו הריבוני של האל. במצב כזה, הפיתוי לפרש את הסבל האנושי כביטוי להיעדר נבחרות הוא גדול.[116] מפצה על כך בתיאולוגיה הנוצרית, ללא ספק, העובדה שסבל היה מנת חלקו של ישוע הצלוב. אולם מצד שני, כיון שהאגאפה מנתקת את האהבה (ואת הנבחרות) מכל תביעה או זיקה לגמול או הצלחה כלשהי, לא לגמרי ברור כיצד ובמה באה לידי ביטוי נבחרות בעולם הזה ואולי גם בעולם הבא. ברוח זו טוען ארנסט טרולטש כי על פי ז'אן קלוין, "זהו טבעו של האל להעניק ישועה לחלק מהאנשים ללא זכות מצידם, לגמרי על סמך רצונו החופשי ובחירתו, ולקדם חורבן לאחרים לאור חֵטְאוּתם.[117] [...] לאיש אין את הזכות לטעון שהוא שייך ל'נבחרים' ולא ל'ארורים' (damned)".[118] כלומר, למרות שכל בני האדם מוזמנים להצטרף לכנסיה, היכולת להצטרף אליה היא מוגבלת. כלומר, חל פיחות בקני־המידה ההתיחסותיים (relational) והבריתיים לנבחרות, שבמקרא היו מבוססים על שמירת מצוות האל, שמירה המעניקה לאדם גם כושר עמידה למול האל, שגם הוא דוגל בעקרונות הצדק והיושר.[119] סוגיה נוספת המאתגרת את המחויבות של נצרות מבוססת־אגאפה לרכיב ה'נומוס' במודל המשולש של ניגרן, היא שאלת מיקומו של פאולוס למול התורה (ומקומו של הגנוסיס בעיבורו של המערך היהודי־נוצרי[120]): ככל שנדחה כל ערך מחוקי התורה, או

116 הדוגמה הבולטת לכך נידונה בספרו של מ' וֵבֵר, **האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם**, מגרמנית: ב' מורן, תל אביב 1984.

117 sinfulness. את המונח 'חטאותם' יש להבחין מ'חטאיהם'. בעוד שהאחרון מתייחס לחטאים שבוצעו בפועל, הראשון ('חֵטְאוּת') מתייחס למצב פגום נתון וקבוע, שהמעשים אינם מעלים או מורידים לגביו. על גזרה קדומה במשנת קלווין כמחוללת ייאוש, ראו מ' רוטנברג, **ממקדש למדרש: פונד־מנטליזם פסיכולוגי והיהדות**, ירושלים תשס"א, עמ' 88-90.

118 E. Troeltsch, *The Social Teaching of the Christian Churches*, vol. 2, trans. O. Wyon, New York 1960, p. 582. קלווין הוא אמנם דוגמה קיצונית לתפיסה סמכותנית של האל, אולם הקושי הבסיסי לגבי מעמד האדם בנצרות בעינו עומד, ויתכן שאחת הסיבות לכך נעוצה בפרשנותה למושג צלם אלהים (ראו לעיל הערה 10).

119 על כושר עמידה זה ראו בהרחבה בספרו של מנחם פיש, **ברית עימות: קווים לפולמוס המחויבות הדתית בספרות חז"ל**, רמת גן תשע"ט.

120 על הפערים שבין פירוש המקרא של ישו ופאולוס לבין הפירוש (הגנוסטי לכאורה) של לותר, אשר כונן תמונת עולם קודרת שבה השטן הוא 'הנסיך של העולם הזה', ראו ר' שכטר, **השורשים התיאולוגיים של הרייך השלישי**, תל־אביב תש"ן. יש להעיר שכבר בברית החדשה מתואר 'שר העולם הזה' (הבשורה על פי יוחנן יב 31), אף כי לא ברור אם מדובר בשטן; ראו ר' בונפיל, 'היהודים והשטן בתודעה הנוצרית בימי־הביניים', בתוך: **שנאת ישראל לדורותיה: קובץ מאמרים**, עורך: ש' אלמוג, ירושלים תש"ם, עמ' 113-122, בייחוד עמ' 115. אך ראו טענת דניאל בויארין (*Radical Jew*, עמ' 156), לפיה פאולוס אינו 'שורש האנטישמיות המודרנית', גם אם היו לו השלכות קשות על זכותם של היהודים לשונות. אך ראו את דיונה של פאולה פרדריקסן הטוענת כי דחיית החוק היהודי בידי פאולוס והאנטינומיזם האסכטולוגי שלו באו לצנן את התלהבותם של נכרים מסוימים שחשבו שעליהם לחקות את היהודים בכל דבר וענין, ולאו דוקא ליהודים או ליהדות: "פאולוס דוחה (כמה צורות של) ייהוד, לא את (כל צורותיה של) היהדות"; ובמקור: 'Paul rejects (some forms of) Juda*izing*, not (all forms of) Juda*ism*'. ראו P. Fredriksen, *Paul: The Pagans' Apostle*, New Haven 2018, ch. 4, 'Paul and the Law', pp. 94-130, הציטוט מעמ' 130. מכל מקום, פרדריקסן אינה מכחישה שפאולוס אכן הובן בדרך כלל לאורך ההסטוריה כמבטל של

92.indb 27 תעד 22/02/2024 14:48:40

אפילו מעשרת הדברות, הגרסה האגאפיסטית היא חמורה יותר, ובמקביל מתרופפת לכאורה גם המחויבות לממד הארצי הנורמטיבי.

גם סוגיות הקשורות ליחסי־אנוש מאבדות לכאורה את בסיסן ההגיוני לאור אגאפיזם חמור: סליחה היא מחווה המניחה את האפשרות שלא תתקבל על ידי הזולת,[121] אולם על פי האגאפה ההנחה היא שאין כל הצדקה לתרעומת על הזולת, שכן אפילו את האויבים יש לאהוב.[122] קולמוסים רבים נשברו במחצית השניה של המאה העשרים לגבי הקושי לתת דין וחשבון לבסס אתיקה נוצרית עקבית על מושג האגאפה.[123] קשיים נוספים עלו בהקשר של תורת המשפט, לגבי הקושי לבסס מערכת חוקית ונורמטיבית על האגאפה (או אם תרצו, על הקושי להעמיד את הדין על חסד).[124] בהקשר של משפט שלמה, למשל, טען מתתיהו ברויד בהקשר של האגאפה כי "המשפט העברי מטיל על ההורים את החובה לטפל בילדיהם ועל הילדים את החובה לכבד את הוריהם. אהבה היא רגש חולף מדי מכדי לבטוח בו כאשר בילדים עסקינן".[125]

קושי נוסף נובע מהיומרה של האגאפה להתנער לגמרי מרעיון ההעדפה המפלה.[126] האם רעיון הנבחרות עצמו נעלם מהנוף הנוצרי? דומה כי עקרון הנבחרות לא נעלם אלא

חוקת התורה (וזאת אפילו בתוך הברית החדשה, למשל במעשי השליחים כא 21; ראו פרדריקסן שם, הערה 35), וכמבטא נימה אנטי־יהודית ברורה.

121 י' בנזימן, **לסלוח ולא לשכוח: האתיקה של הסליחה**, ירושלים תשס"ט, וראו עמ' 71-77 לגבי ההבחנה בין הבעת התנצלות (שאינה מצפה לאשרור הזולת) לבין בקשת סליחה.

122 דוגמה לכך מצויה במקרה הנורא של החייל האמריקאי פיטר קסיג (Kassig), אשר הוצא להורג בידי דאע"ש בשנת 2014; הוריו של קסיג סלחו לרוצחיו עוד בטרם הביעו צער או חרטה כלשהם. ראו https://www.theguardian.com/world/2014/nov/17/peter-kassigs-parents-statement-behe ading-isis.

123 ראו Outka, *Agape*; N. Wolterstorff, *Justice in Love*, Michigan 2011; T. P. Jackson, *Political Agape*, Michigan 2015.

124 L. Ross-Meyer, 'Agape, Humility, and Chaotic Good: The Challenge and Risk of Allowing Agape a Role in the Law', in: *Agape, Justice, and Law: How Might Christian Love Shape Law?*, ed. R. Cochran and Z. R. Calo, Cambridge 2017, pp. 57-74, at 64-65. בהקשר אחר, אך בדומה ללינדה רוס־מאייר, טוענת סרין ג'ונס כי רבות מהעוולות ומהשנאות החמורות בתולדות האנושות נבטו בתוך קשרים קהילתיים שראו דוקא באהבה את תשתיתם (Jones, 'Revolutions of Love', p. 160).

125 M. J. Broyde, 'What's Love Got to Do with It? (Part I): Loving Children in Cases of Divorce or Death', in: *The Best Love of the Child*, ed. T. P. Jackson, Michigan 2011, pp. 253-276, הציטוט מעמ' 275. ברויד מדגים זאת על משפט שלמה: "המסורת היהודית, דומני, אינה מכחישה ששתי הנשים הללו 'אוהבות' את התינוק, אך נראה שאחת מהן מוכנה לאהוב אותו לחיים והאחרת מוכנה לאהוב את התינוק למוות. המשמורת מוענקת לזו שאוהבת את התינוק לחיים" (עמ' 276).

126 לביקורת של אהרן דוד גורדון על לב טולסטוי כמבטא תפיסת אהבה מונוליטית ומוחלטת שבה אין מקום להתפרטות ולהעדפות אנושיות פרטיקולריות כלשהן, ראו מאמרו של גורדון הנזכר בהערה 67 לעיל (שנכתב במקור כביקורת על האתוס הנוצרי של טולסטוי), הטוען כי "הדילוג הזה על האומה הוא החסרת חוליה בהשתלשלות החיים" (עמ' 323). ראו דיונה של ע' רמון, **חיים חדשים: דת, אימהות ואהבה עליונה בהגותו של אהרן דוד גורדון**, ירושלים תשס"ז, עמ' 72-229, המציעה כי גישת גורדון קרובה לגישת 'אתיקת היחסים' (relational ethics) הפמיניסטית. למרות שהמונח 'אגאפה' אינו נזכר בדיון זה, ולמיטב הבנתי גם לא בדברי גורדון עצמו, לדעתי האגאפה הוא מה שמזהה גורדון כ"האהבה העליונה" בנצרות (עמ' 332).

92.indb 28 תעד 22/02/2024 14:48:40

קיבל ביטוי שונה, דהיינו בהבחנה בין המאמינים הראויים להוושע, לבין הרשעים שלא ייגאלו בעולם הזה (חזון יוחנן, ג 36) ולא יזכו ב'חיי עולם' (שם, ו 47) וב'מלכות השמים' (מתי יח 3).[127] באורח מבני דומה, גם הזיהוי בין האל לאהבה – שיש סיבות פילוסופית לתהות על קנקנו[128] – לא סילק את הרוע מן הקוסמוס, אלא יצר מעין 'חלוקת עבודה' שבה האל האמתי, המרוחק, אוהב את העולם ואת נשמות כל המאמינים, בעוד הרוע הארצי מופעל בידי גורמים חצי־אלוהיים או נחותים ושטניים.[129] עולה כי כשם שיש ל'חלוקת העבודה' התיאולוגית או הקריסטולוגית בנצרות יתרונות לא מבוטלים, יש לה גם מחירים בכמה מישורים.

(ii) בורות ייקוש מוסריים

בורות הייקוש של האגאפה מצויים גם במישור הפנים־נוצרי, וראו ההפניות לעיל לסוגיות באתיקה של האגאפה. בהקשר הנוכחי, ולאור שההאשמה של היהודים בטענת נבחרות צרת־אופקים באה לעתים קרובות מידי נוצרים, יהיה זה מועיל להפנות את תשומת הלב דוקא לבורות ייקוש מוסריים של האגאפה בהקשר הנוצרי־יהודי, שהם טיפוסיים לנסיון האגאפי לכונן עולם בעל מרקם אנושי חלק והומוגני המבוסס על אהבה.[130]

בור הייקוש ההסטורי של האגאפה נעוץ בכך שצו האהבה הנוצרי כלפי הכנסיה וחבריה לווה מיסודו בשנאה כלפי היהודים כקולקטיב מיתולוגי: "מצד אחד מוגדר היהודי כפושע וכמופקר, ומצד שני נתבע הנוצרי לאהוב את אויבו".[131] כלומר, תביעת

127 תביעת האמת הנחרצת הזו יוצרת בעיה עקרונית לגבי היחס לדתות אחרות, ובייחוד לדתות שגם להן יש תביעת אמת מוחלטת, דוגמת האסלאם. אמנם ביחס לעם היהודי המצב שונה, שכן גם לנצרות וגם לאסלאם יש מנגנונים תיאו־פוליטיים המאפשרים הכרה ב'אחות הגדולה', קרי היהדות, ודו־קיום עמה.

128 על הקושי התיאולוגי הטמון בזיהויו של האל עם האהבה, ניתן ללמוד מביקורתו של פרנץ רוזנצוויג על טענת זיהוי האל עם האמת: "האמת אינה אלוהים. אלוהים הוא האמת" (**כוכב הגאולה**, מגרמנית י' עמיר, הקדים מבוא והוסיף באורים: מ' שוורץ, ירושלים תשנ"ג, עמ' 402; על היחס בין האל לאמת ראו שם, עמ' 379-411). באופן דומה, זיהוי האל עם האהבה מעיב על היכולת לראות באל אישיות עצמאית בעלת חופש רצון, ולכן מתעקש רוזנצוויג ש"כי אלוהים אוהב – דבר זה אנו נודעים, לא שאלוהים הוא האהבה" (שם, עמ' 397).

129 באופן דומה, נשאלת השאלה לגבי הכלכלה הנפשית של הרוע האנושי, וכיצד יש להתמודד עמו. לטענה בדבר דיכוטומיה מוחלטת בין טוב לרע (ובעקבות זאת 'בני אור' למול 'בני חושך') יש כח שכנועי רב, דומה שבמקום לפתור את בעיית הרע הקוסמי והרוע האנושי, דיכוטומיה זו דוקא מחריפה אותה. ראו דיונו של הרב יונתן זקס, **לא בשם האל: אל מול האלימות הדתית**, מאנגלית: צ' ארליך, ירושלים 2016, עמ' 45-65.

130 על נפתולי הנסיונות לייסד את החברה האנושית על אהבה גרידא, ראו D. Nirenberg, 'The Politics of Love and Its Enemies', in: *Religion: Beyond a Concept*, ed. H. De Vries, New York 2008, pp. 491-512, וראו בהרחבה את ביקורתו של הרב אליהו בן אמוזג, בספרו **מוסר יהודי לעומת מוסר נוצרי**, מצרפתית: א"ר זייני, עריכה א"ש פלד, חיפה 2007, עמ' 162-163, וכלל עמ' 246-57.

131 ק' סטאו, 'שנאת ישראל או אהבת הכנסיה: גישת האפיפיורים ליהודים', בתוך: **שנאת ישראל לדורותיה**, עמ' 91-111, הציטוט מעמ' 91. ברוח זו, רווחה הטענה ש"האתגר שהיהדות מעמידה בפני הנצרות הוא האתגר של השטן" (שם, עמ' 121).

92.indb 29 תעד 22/02/2024 14:48:40

האהבה המוחלטת, הנובעת לכאורה מהתנ"ך, גררה שנאה ושטנה כלפי היהודים.[132] המתח בין תפיסת הבחירה החדשה של הנצרות לבין השענותה על בחירת היהודים שלכאורה פגה, כרוך בקשיים נוספים. בייחוד, 'תיאולוגיית החילופין' או ה'החלפה' (Supersessionism), הגורסת כי עם ישראל סיים את תפקידו ההסטורי בברית עם האל, ואף איבד את זכות קיומו. חרף הדימוי הניטרלי של העידן המודרני, נטען כי תיאולוגיית החילופין שמקורותיה בברית החדשה[133] עומדת בבסיס האנטישמיות בעידן המודרני,[134] עידן אשר מחד אפשר ליהודים להתקבל כאזרחים שווי־זכויות, ולכאורה שם קץ למסיוניריות ולמאמצי המרת דתם של יהודים לנצרות,[135] ומצד שני הביא לאיבה ולרדיפות קשות כנגדם,[136] שהשואה היא פסגתן (או ליתר דיוק נקודת השפל שלהן).[137] האנטישמיות במובן זה נשענת על ההנחה הגנוסטית לפיה הנצרות צריכה ויכולה להתנער לגמרי מכתבי הקודש העבריים, שרעיון האל הבורא, הקרוב והמיטיב עומד במרכזם.[138]

132 כפי שהעירני דניאל י' לסקר בהתכתבות פרטית, היחס הקשה לו זכו יהודים לעתים קרובות בארצות הנצרות עשוי לעמוד בבסיס ההתעלמות של הוגים יהודים בימה"ב מהאגאפה (או מהמושג הלטיני Caritas, שאותו ירש האגאפה מאז ניגרן). הוגים יהודים כמו ר"י אלבו ור"ח קרשקש אשר הכירו את הנצרות, היו ערים לטענה שהאל של הברית הישנה הוא האל הכועס והאכזרי, לעומת האל של הברית החדשה שהוא האל האוהב (ראו דבריה של בנימין, להלן הערה 138). אך טענה זו לא עשתה רושם על מלומדים יהודים שחשו על בשרם את אי ההלימה בינה לבין היחס לו זכו בפועל. על הפרדוקס הנוצרי בין אהבה מוצהרת לשנאה משתמעת ועל גישתו הביקורתית של א"ד גורדון לכך, ראו שרה שטרסברג־דיין, **יחיד, אומה ואנושות: תפיסת האדם במשנותיהם של א.ד. גורדון והרב קוק**, תל־אביב 1995, עמ' 182.

133 ראו למשל באגרת אל הרומים פרק יא, והדיון בו אצל Boyarin, *Radical Jew*, pp. 201-209.

134 ראו ש' אטינגר, **האנטישמיות בעת החדשה: פרקי עיון ומחקר**, תל־אביב תשל"ט, בייחוד עמ' 89-98, הטוען כי לפי ברונו באואר, לודוויג פוירבאך וקרל מרקס, היהדות "אינה אלא 'אנוכיות הלובשת צורת דת'" (שם, עמ' 91-92), כאשר אנוכיות זו מובילה לדעתם לקרבנות אדם ולרדיפת בצע.

135 דוגמה מרשימה לכתב הגנה על זכותה של היהדות להתקיים, וזכותם של יהודים לשמר את צורת הקיום הייחודית שלהם מצויה אצל התיאולוג הנוצרי בן המאה הי"ט, ולדימיר סולוביוב, **משמעות האהבה: מבחר כתבים**, מרוסית: חמוטל בר־יוסף, ירושלים תשס"ז, וראו במיוחד את מאמרו על מעמד התלמוד ומפעלם של הפרושים (עמ' 201 ואילך).

136 לפי חנה ארנדט, עקב החילון וההתבוללות נהפך מושג הנבחרות היהודי מדבר הנחשב למהות היהדות (Judaism) לדבר הנחשב למהות היהודיות (Jewishness). ראו ח' ארנדט, **יסודות הטוטליטריות**, מאנגלית: ע' זרטל, תל־אביב 2010, עמ' 132. לדבריה, "היהדות נהפכה לתכונה פסיכולוגית והשאלה היהודית היתה לבעיה אישית מחייבת לכל יהודי ויהודי" (שם).

137 לדברי צבי בכרך, "הנצרות, קתולית כפרוטסטנטית, ראתה את עצמה יורשת הבכורה של עם ישראל. היא הועידה ליהודים מקום של עם מיותר, שפל, מקולל ובזוי, בתוך אומות העולם. היטלר קלט את הרעיון של ביטול הבחירה של העם היהודי, וביסס עליו את השקפתו הוא, בגלגולה הפגני." צ' בכרך, **מן הצלב אל צלב הקרס**, תל־אביב תשנ"א, עמ' 91.

138 לטענת ליאו בק, בעוד שפירושו של פאולוס לנצרות התבסס על היהדות, הרי ש"גנוסטיציזם הוא נצרות בניכוי היהדות, ובמובן זה נצרות טהורה". ראו L. Baeck, 'Romantic Religion', *Judaism and Christianity*, trans. W. Kaufmann, Philadelphia 1958, pp. 250-251, והדיון בעמדת בק אצל S. Magid, *Hasidism Incarnate*, Stanford, CA 2015, p. 149. דומה כי הזיהוי בין האל לאהבה דוחק את הכעס ורגשותיו השליליים של האל אל הרשויות האלוהיות ה'נמוכות', הדמיורגיות. על הקשר המשתמע או המהותי בין אגאפיזם לגנוסיס, העירה מרה ה' בנימין: Mara H. Benjamin, *The Obligated Self: Maternal Subjectivity and Jewish Thought*, Bloomington, IN 2018,

92.indb 30 תעד 22/02/2024 14:48:40

במישור אתי רחב יותר, נמתחו ביקורות על 'צו האהבה' המוחלט שבישר האגאפה, שאת צדדיו הנפשיים האפלים כינה יצחק בנימיני בשם: "זעם האהבה הנוצרי".[139] בהקשר המדיני, טען קרל פופר כי "מי שמלמד כי לא לתבונה יאה השלטון אלא לאהבה יכשיר את הדרך לאלה המושלים בכוח השנאה".[140] בהקשר הנפשי, הפסיכואנליטי, טען זיגמונד פרויד כי חרף יומרתה של הנצרות לאהבה כוללת־כל, "פאולוס השליח עשה את אהבת כל האדם יסוד לקהילתו הנוצרית, והתולדה הבלתי־נמנעת מכאן היתה אי סובלנותה הקיצונית של הנצרות כלפי האנשים, שנשארו מחוץ למעגלותיה שלה".[141]

חשוב לציין כי רעיון בחירת ישראל נותר מרכזי בנצרות, וגם התפיסה שלעם ישראל נותר תפקיד הכרחי. כאן נודעת חשיבות רבה לועידת ותיקן II בשנת 1962, וההצהרה *Nostra Aetate* ('בעת הזאת') שפורסמה בעקבותיה, כביטוי לנכונות נוצרית נרחבת ועמוקה למתן את הנטיה העומדת בבסיס תיאולוגיית ההחלפה.[142] לדברי הרב פרופ' דוד נובק, יש להבחין בין 'סופרסשניזם קשה' ל'סופרסשניזם רך',[143] כאשר הראשון נובע מניתוק הזיקה בין הנצרות ליהדות, והשני מציין העדפה עצמית נוצרית שאינה נשענת על או גוררת נתק, שטיבו להוביל לאלימות. מטבע הדברים, ה'סופרסשניזם הקשה' מקבל רוח גבית מאגאפיזם במובנו הצר, כלומר כזה שאינו מהול בארוס ובהכרה בחיוניות הקיום הגופני, המשפחה ויחסי השארות, שמנקודת מבט נוצרית עם־ישראל הוא המסמל הטיפולוגי שלהם. במילים אחרות, הקצנת האגאפה תומכת לכאורה ב'סופרסשניזם קשה' הגורס שיש לנתק את הקשר הנוצרי ל'ישראל שבבשר'.

סוגיית תיאולוגיית החילופין עומדת ברקע של קרל בארת ו'תורת הבחירה' (Doctrine of Election) שפיתח, בין השאר כביקורת על אדולף פון־הרנק, ושאותה העמיקו כמה מתלמידיו של בארת בכיוון לא־החלפתי (non-supersessionist).[144] ביטוי

לטענתה, אהבת האל לעם ישראל במקרא מצטיירת כמעין־אמהית (עמ' 24-25). למול זאת, הטענה של מרקיון כי לא יתכן שהאל האמיתי יתנהג כמו האל המקראי, האוהב אך גם כועס (שם, עמ' 25), מנוגדת לפנומנולוגיה הבסיסית של אהבת אם לבתה.

139 י' בנימיני, **תיאולוגיה ביקורתית: בסבך המונותאיזם**, תל אביב 2021, עמ' 27.

140 פופר, **החברה הפתוחה ואויביה**, מאנגלית: א' אמיר, עורך: י' אגסי, ירושלים 2006, עמ' 439.

141 ז' פרויד, 'תרבות בלא נחת', בתוך **תרבות בלא נחת ומסות אחרות**, תרגם א' בר, עריכה מדעית: ח' אורמיאן, תל־אביב תשמ"ח, עמ' 118-183, הציטוט מעמ' 158. פרויד אף מבקר את מצוות אהבת השונאים בברית החדשה (שם, עמ' 154).

142 על התמורות שחוללה ההצהרה שנוסחה בעקבות הועידה, ראו את אסופת המסמכים והמאמרים, **בעת הזאת: מסמכים ומחקרים על הכנסייה הקתולית והיהודים לנוכח השואה ובעקבותיה**, עורכות: ד' פורת, כ' בן־יוחנן ור' בראודה, תל אביב תשע"ו, ובספרה של כרמה בן־יוחנן, **נזיד עדשים: תפיסות הדדיות של נוצרים ויהודים בעידן הפיוס**, תל־אביב תש"ף. מאמץ נוצרי מודע ומפותח לגבי ההתמודדות עם תיאולוגיית ההחלפה מצוי ב'אגודה [הנוצרית] לתיאולוגיה בתר־החלפתית' (Society for Post-Supersessionist Theology), המקיימת כנסים שנתיים מאז 2018; ראו באתר המרשתת https://www.spostst.org/.

143 ראו D. Novak, 'Supersessionism Hard and Soft', *First Things* (Feb. 2019), הטוען כי סופרסשניזם יהודי מאופיין בטענה שהנצרות אינה התקדמות אלא נסיגה מהיהדות אל פגניות אלילית גרידא. לדעת נובק, דוגמה לכך מצויה ביחסו של רי"ד סולובייצ'יק לדיאלוג הבין־דתי עם הנצרות. עם זאת, דומה שיש להבחין בין אחיזה 'סבילה' בעמדה כזו, לבין התנכרות פעילה ואלימה של יהודים כלפי הנצרות וניתוק הקשר ה'משפחתי' האברהמי עם מאמיניה, כדוגמת שריפת כנסיית הלחם והדגים בטבחה (בחוף הכנרת) בחודש יוני 2015.

144 ראו ק' בארת, **יסודות הדוגמטיקה הנוצרית**, מגרמנית: ר' הכהן, עריכה מדעית ומבוא: מ' מאך,

92.indb 31 תעד 22/02/2024 14:48:40

נוסף לכך מצוי במהלך התיאולוגי של הוגים נוצרים 'פוסט־ליברלים' כמו ג'ורג' לינדבק (Lindbeck), סטנלי האוורואס (Hauerwas) ודויד פורד, המודעים לבורות הייקוש של הסופרסשניזם, והמקדמים 'תיאולוגיה של שיקום', דהיינו שיח יהודי־נוצרי פרגמטי החותר להכרה הדדית משותפת.[145]

לצד ההצהרה החשובה של האו"ם בדבר זכויות אדם אוניברסליות בשנת 1948, גם העידן המודרני עומד בצילן של תפיסות דתיות מושרשות. תופעה כזו עומדת, כנטען על ידי סוזנה השל ואחרים, בבסיס הגזענות המודרנית, שהיוותה חילון של קטגוריות גזעניות קודמות.[146] יש הטוענים שמדינת ישראל, כמדינת הלאום של העם היהודי, היא כליא־הברק הטיפוסי של חוסר הנכונות של גישות אוניברסליות או מרחינות רדיקליות[147] לקבל קיום לאומי בעל ממד דתי פרטיקולרי, מוגפן.[148] ישראל ודאי אינה מדינת הלאום היחידה שיש לה מאפיינים דתיים סמליים המעוגנים בחוקיה,[149] אך היא מהוה מושא מתמיד לגינוי ולביקורת נוקבת, שחלק מהם מוגבר, כך נדמה, לאור אגאפיזם צר, המתכחש לארוס במובן של יחסי גומלין אנושיים ובין־דתיים.[150]

ג. רעיון הנבחרות ביהדות ורעיון האגאפה בנצרות כמושגים מאזנים־אהדדי: קוים לדיון

לאחר שראינו כי הן רעיון הנבחרות ביהדות (לגווניו) והן רעיון ה'אגאפה' בנצרות (לגווניו) הינם בעלי ערך חשוב, ולצד זאת בורות ייקוש, נשאל בסעיף זה האם וכיצד יכולות

תל־אביב 2004, על בחירת ישראל כבסיס לכנסיה הנוצרית ראו פרק 12 ('בנו יחידו של אלוהים'), עמ' 112-117. על יחסו של בארת לעם ישראל על רקע השואה וביקורתו על הממשל הנאצי, ראו מבואו של מיכאל מאך לספר הנ"ל (עמ' 7-14).

145 על ההוגים המוזכרים לעיל, והוגים נוצרים פוסט־ליברלים נוספים כמו ג'ון מילבנק וג'ון הווארד יודר, ראו בעבודתו של פיטר אוקס: P. Ochs, *Another Reformation: Postliberal Christianity and the Jews*, Michigan 2011. אליבא דאוקס, האפשרות להבנה נוצרית־יהודית מושתתת על הנחות פרגמטיסטיות (להבדיל מפונדמנטליסטיות).

146 **ראו:** S. Heschel, 'The Slippery Yet Tenacious Nature of Racism: New Developments in Critical Race Theory and Their Implications for the Study of Religion and Ethics', *Journal of the Society of Christian Ethics* 35:1 (2015), pp. 3-27.

147 עמנואל לוינס מתח ביקורת פילוסופית־אתית על נטיית ההרחנה במחשבת המערב, ועל סכנת הדורסנות המוסרית שלה: "אם ההיסטוריה מבקשת לאחד אותי עם האחר בתוך רוח סתמית, הרי שהאחדה מדומה זו היא אכזריות ועוול, כלומר התעלמות מן הזולת." (ע' לוינס, **כוליות ואינסוף: מסה על החיצוניות**, מצרפתית: ר' איילון, עריכה מדעית: ז' הנסל, הערות: ר' איילון וז' הנסל, ירושלים תש"ע, עמ' 33).

148 ראו ש' טריגנו, **המדינה היהודית: מעבֶר לנורמליות**, מצרפתית: א' להב, ירושלים תש"ף, עמ' 35-69.

149 ראו ספרם של אלכסנדר יעקובסון ואמנון רובינשטיין, **ישראל ומשפחת העמים: מדינת לאום יהודית וזכויות האדם**, ירושלים תשס"ג.

150 לטענת קלייר אליס כץ, "תפיסת האהבה של לוינס מבקשת להיות משהו המנוגד לאגאפה הנוצרי שבו היחיד אוהד את כולם ולכן את אף אחד, ושאינו גופני, מיני או שייך לעולם החומרי". C. E. Katz, "From Eros to Maternity: Love, Death, and the Feminine in the Philosophy of Emmanuel Levinas", in *Women and Gender in Jewish Philosophy*, ed. H. Tirosh Samuelson, Bloomington, IN 2004, pp. 153-178, הציטוט מעמ' 162.

92.indb 32 תעד 22/02/2024 14:48:40

היהדות והנצרות לשוחח זו עם זו ולשתף פעולה, חרף ההבדלים בין רעיון הנבחרות לאגאפה, ואולי אף בזכותם.

ראשית יש להטעים את הערך הבסיסי של שני המושגים הנדונים כאן. הרצון ליצור מסגרת מוסרית שתקיף את כל בני האדם, שתהיה אוניברסלית,[151] הוא מניע הומניסטי חשוב, ששורשיו נטועים במסורת היהודית, בייחוד ברעיון בריאת כל בני האדם בצלם אלהים ובברית בני־נח.[152] יתרה מכך, לאחרונה הציע המשפטן רוברט פ' קוכרן לזהות את האגאפה כיסוד חשוב בחוק המקראי.[153] מאידך, לצד האתוס הדמוקרטי השוויוני המפעם בעידן המודרני, למושג הנבחרות היה ונותר (וכנראה גם יוותר) תפקיד חשוב בתפיסתן העצמית של קבוצות אנושיות, וכפי שראינו, גם בנצרות. רעיון הנבחרות של היהודים אף שימש השראה לכינונן של אומות אחרות, כדוגמת ארצות־הברית של אמריקה;[154] מאבקים בין לאומים מתגלעים לגבי משאבי טבע, כאשר כל אחד מהצדדים גורס כי הוא הזכאי להם עקב נבחרות מורשת או מושרשת כלשהי; מושג הנבחרות, הזכות (או הזַכּוּת) והערך האנושי עומדים בלב הדיונים על צדק חלוקתי.[155] כל אלו עשויים לדעתי לצאת נשכרים מלקיחה בחשבון של הדיאלקטיקה שהוצגה לעיל ושל הכיוונים שלהלן.

ההצבה של רעיון הנבחרות למול ניגודו האגאפי עשויה לזרות אור חדש על הסוגיה הישנה של הנבחרות, בכמה אופנים. **ראשית**, כפי שראינו, כשם שיש להקצנה ה'ימנית' של רעיון הנבחרות בורות ייקוש (לאומניים, פשיסטיים, וכן הלאה), כך גם לאגאפה ישנם בורות ייקוש הנובעים מהקצנה 'שמאלית'.[156] **שנית**, ההצבה של הנבחרות והאגאפיזם

151 בעידן הנוכחי, כיוון זה מקושר למשנתו של פיטר סינגר, אותו מזכירה חנה כשר בהקשר של סוגיית הנבחרות (**העם הנבחר**, עמ' 225-226). על הנסיון של סינגר להרחיב את המעגל האתי ולהחילו על **כל** היצורים בעלי החישה, החלה שיש קושי לקבל את אהדתה של כשר כלפיה (עמ' 226, הערה 4) ראו מאמרי (לעיל הערה 111) המציע כי ה'אחדותנות' של פיטר סינגר מהוה חילון של אתוס אגאפי חמור.

152 ראו לורברבוים, **צלם אלהים**.

153 R. F. Cochran Jr., 'Jesus and the Mosaic Law: Agapic Love as the Foundation and Objective of Law', *Touro Law Review* 36:1 (2020), pp. 23-57. במקום אחר אני מציע כמה הסתייגויות לגבי הצעה מרתקת זו, בראש ובראשונה כיון שהמובן הצר של האגאפה מפוגג את ההבחנה בין ידיד לאויב, ולמעשה גם בין טוב לרע, ולא ברור איך ניתן ליישב זאת עם האתוס התנ"כי ועם מחשבת חז"ל.

154 ארה"ב היא אומה שנוסדה מתוך אימוץ של הפוריטנים את האתוס העברי הקדום. בתוך הציביליזציה הזו יש ליהודים כיום מקום חשוב, אולם היו דרושים כמה וכמה דורות של הגירה והשתלבות בכדי להגיע למצב הזה. ראו א' אייזן, **העם הנבחר באמריקה**, מאנגלית: ב"צ הרמן, תל־אביב 2010, הטוען כי "יש היבט אמריקני מיוחד בשאלת הנבחרות של יהודי ארצות הברית. כשהיהודים בחרו בארצות־הברית כארץ השתייכותם החדשה, הם בחרו אומה שראתה את עצמה חלק ממורשת פוריטנית השואבת מן המקרא העברי, המחשיבה את עמה באופן מסורתי כעם הנבחר, והתופסת את ארצה השופעת כארץ נבחרת" (עמ' 22).

155 ראו Nelson, *Theology of Liberalism* וכן הערות 98, 112 לעיל.

156 האם משמעות הדבר היא שישנו מעין 'חוק שימור' של אנרגיית הבחירה והבחילה (או המאיסה) האנושיים? האם כל הדתות נבדלות ביניהם רק באופן שבו הן מארגנות את אנרגיית הבחירה במאמיניהן והמאיסה במי שאינם מקבלים את בשורתן? (להשערה כזו בדבר 'משחק סכום אפס' של הנבחרות ראו דברי ראובן פיירסטון: Firestone, *Chosenness*, pp. 70-71). תחושתי היא שבכל דת יש נטיות פרגמטיות ופונדמנטליסטיות, אך דתות עשויות להבדל זו מזו במידת המאמץ שהפרשנים

92.indb 33 תעד 22/02/2024 14:48:40

זה מול זה מזמנת חשיבה על דגמי ביניים המאזנים וממצעים ביניהם, חשיבה הנובעת מכך שבשני המקרים זהו הבידוד של אחד מהרעיונות מהרעיון השני, אשר מביא להקצנה: נבחרות יהודית ללא אגאפה או חסד כלל־אנושי מביאה למסקנות גזעניות, השומטות את מחויבויותיה של היהדות לגישה מכילה, מקבלת ואוהבת כלפי גרים. מצד שני, אגאפיזם המנותק ממחויבות לזיקות מקומיות של שארות, קהילה ועם, נמצא בסכנה של עמעום המחויבות לבני האדם הספציפיים והקהילות שביחס אליהם קיימות ומופעלות זיקות אלו. **שלישית**, ברמה עקרונית יותר של הזיקה בין יהדות לנצרות, שרטוטו של הציר 'נבחרות־אגאפיזם' עשוי להזמין שיח בין יהודים לנוצרים, שבו יוכלו המתדיינים להבין טוב יותר כיצד ה'אחר' האברהמי הניצב מולם, ומושג מפתח במסורתו, מאתגרים את מסורתם העצמית באופן שהינו חיוני לשם שמירה על איזונו של מושג מפתח במורשתם. היהודיה עשויה להווכח כיצד רעיון האגאפה מבוסס על עקרון החסד ביהדות, ועשוי לסייע בזהירות מפני הדרדרות לשנאת זרים ואפלייתם, לצרות עין וסגירות, ללאומנות, וכן הלאה;[157] מנגד, הנוצריה עשויה להווכח כיצד רעיון הנבחרות מאתגר את הנטיה ההחלפתית המצויה במורשתה (שבעקבה כרוכה גם סכנת האנטישמיות, כנטען לעיל), את נטיית ההרחנה ומחיריה האפשריים כלפי בני אדם ממשיים, וכלפי אמנות חברתיות והסדרים נוהגים.

השיח היהודי־נוצרי, והבין־דתי הרחב יותר, זכה לפריחה רבה בישראל ובעולם בעשורים האחרונים, ואפשר להצביע על בהקשר זה על 'מכון אליהו לדיאלוג בין דתי' (אלון גושן־גוטשטיין), 'אגודת המפגש הבין־דתי' (יהודה סטולוב), *The Society for Scriptural Reasoning* (פיטר אוקס ואחרים), ועוד. תרומת מאמר זה היא בפיתוח מודל חשיבה בין־דתי דיאלקטי הממוקד בהצבעה על בורות ייקוש, ובדיון כן בחולשות המאפיינות את כל אחת מהמסורת הדתיות, דוקא בנוגע ל'מושגי הדגל' שלהן. ככל שמיזם כזה ידריך שיח בין דתי, אפשר יהיה לחתור לא רק להבנה בין־דתית, תוך הצגת נקודת החוזק של כל אחת מהמסורות ותרומתה לקידום האנושות וכולי, אלא להצגת האתגרים או הקשיים המאפיינים יותר מכל את מסורתו, בבחינה הסטורית־רעיונית כנה (ואולי אף חתירה ליצירת מסמך ברוח *The Declaration of Religious Fallibility*).

בחזרה להצעה בדבר הנבחרות והאגאפיזם כמאזנים אהדדי, בסיס מסוים לכך מצוי בטענת פרנץ רוזנצוויג לגבי מהותן המשלימה של היהדות והנצרות, והערך או האמת המסוימים אשר מנקודת מבט יהודית נמצאים בנצרות.[158] בהקשר זה ניתן לראות ביחסי יהדות־נצרות המומשגים כאן הרחבה של מודל ההתדיינות של מנחם פיש לגבי

נדרשים להשקיע כדי להתגבר על נטיות פונדמנטליסטיות המצויות (יותר או פחות) בכתבי הקודש שלהן, וראו הדיון מעל הערה 107 לעיל. דיון זה חורג עכ"פ מהמסגרת הנוכחית.

157 בהקשר זה חשובה טענתו של דוד נובק (Novak, 'Supersessionism'), לפיה גם אצל יהודים עשוי להמצא 'סופרסשניזם קשה', ככל שמבוטל על הסף כל ערך העשוי להיות לנצרות.

158 ראו התכתבותו של רוזנצוויג עם רודולף אהרנברג, מסביב 'שיחת הלילה בלייפציג' אותה קיימו בשביעי ביולי 1913 עם ידידם אויגן רוזנשטוק, בתוך **פרנץ רוזנצווייג: מבחר אגרות וקטעי יומן**, עורכת: ר' הורביץ, מתרגמים: מ' וינקלר ואחרים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 39-47. בנימין פולק מעיר כי בדברי רוזנצוויג שם, כמו גם בספרו **כוכב הגאולה**, הוא "פיתח את עמדתו לפיה יש ליהודים ונוצרים מטלות גאוליות (redemptive) משלימות שעליהם לבצע בעולם. באמצעות המסיון הכנסייתי והאימפריאליזם המדיני, נוצרים מפקחים על התפשטות האהבה הגואלת ברחבי העולם. העם היהודי, לעומת זאת, מטרים את קהילת הגאולה העתידית של כל היחידים לפני האל, ובעשותו זאת

92.indb 34 תעד 22/02/2024 14:48:40

בית־הלל ובית־שמאי, ובייחוד טענתו לגבי ההכרחיות של השיח עם הזולת השונה ממך באופן עמוק, כדי לייצר אתגור־עצמי, שקשה או בלתי אפשרי להשיגו מתוך נקודת המבט העצמית. ברמיזה למאמר חז"ל נודע, אפשר לנסח זאת באופן הבא: 'אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים'[159] של פרדיגמות הנראות לו כבלתי מעורערות.[160] מנקודת מבט זאת, ברור כי (1) הן היהדות והן הנצרות עשויות לאתגר זו את זו, בכדי לסייע למאמיניהן (ולכופריהן) לאמן ולשכלל את הרפלקטיביות, הרגישות וחוש הביקורת העצמית[161] (2) הבידוד של הקהילות הפרשניות זו מזו, אם הוא מלווה באובדן היכולת לקיים שיח משותף ופתוח, עלול לסכן את רווחתן הרעיונית של כל אחת מהקהילות, ולדרדרן לקיבוע רעיוני.

סוף דבר

מסגרות קיום מדיניות לאומיות הן ככל הנראה מאפיין בלתי נמנע במרקם האנושי, ולפי סיפור מגדל בבל אף ראוי. כדברי אפרים מאיר, "אנו זקוקים להפרדה אך גם לאחדות של החיבוריות החברתית".[162] ככל שעמים ממשיכים לאחוז בסיפורים מכוננים לגבי היתרון המטפיסי שלהם, צריך יהיה להמשיך ולתור אחרי מתווים ודרכי חשיבה שיאפשרו לעמים לשכון בדו־קיום, ושיאפשרו לממד הפרטיקולרי והאוניברסלי לחיות בשלום זה עם זה, בתוך כל אחת מהתרבויות וגם ביניהן.[163] אחת הדרכים לעשות זאת היא לשמור על שיחה אוניברסלית (או גלובלית) ערה, שתאפשר למנוע את הנהייה אותה אנו רואים תדיר מלאומיות ללאומנות ולשבטיות (ולאלילות) מחד, ומאידך את העיוורון שאוניברסליזמים קשיחים ו'שלמויות בולעות' (ברמיזה לכותרת ספרו של משה אידל) נוטים להדרדר אליו כאשר ישנה התעלמות ממלאות ההוויה, מהריבוי, ומהממשות של זולתם. לסיכום, מודעות לדיאלקטיקה נבחרות־אגאפיזם עשויה להערכתי לאפשר שיחה בין דתית ובין־תרבותית בונה יותר, שבה ברור שלכל אחד מהצדדים או העמים יש זכות קיום, אך גם חובת התחשבות בזולתם. בהקשר האברהמי, הלקיחה בחשבון של העובדה שגם לאסלאם יש טענת נבחרות שגם היא

מזכיר לנוצרים כל העת את הפער שנותר בין מצב העולם כיום לבין היעד של פעילותם הגאולית" (B. Pollock, *Franz Rosenzweig's Conversions*, Bloomington, IN 2014, p. 179).

159 או 'אין חבוש מתיר עצמו מבית האיסורין', על פי בבלי ברכות ה ע"ב; במדרש תהלים מזמור יח פיסקא ל, הסיומת היא "מבית האסורין". מעניין לציין כי המילה 'אסיר' מתורגמת באנגלית גם כ־prisoner וגם כ־convict. המפגש עם הזולת הוא אפוא הזדמנות של היחיד ושל קהילות פרשניות האסורים ב'כבלי' מחשבתם (convictions), להיות מאותגרים בידי קהילות פרשניות אחרות ושונות.

160 ראו פיש, **ברית עימות**. בהקשר פילוסופי, טיעון זה עומד בבסיס הספר Fisch and Benbaji, *The View From Within*.

161 ביטוי לדרך מחשבה זו מצוי אצל Boyarin, *Radical Jew*, העוסק בדיאלקטיקה המכוננת והמתמשכת בין היהדות לנצרות, שאת חוזקותיהן וחולשותיהן הוא מציג.

162 Ephraim Meir, *The Marvel of Relatedness*, Tel-Aviv 2021, p. 320. על המושג של Trans-Difference, המציין לדעת מאיר את קיומם של הבדלים, תוך אמונה ביכולת לגשר עליהם, ראו Meir, *Faith in the Plural*. p. 31.

163 לניסוח משוכלל של מתווה העשוי לאפשר זאת, ראו דיונו של הרב יונתן זקס, **לא בשם האל**, עמ' 189-206, הנשען על תובנותיו של זקס בספרו **לכבוד השוני**.

92.indb תעד 35 22/02/2024 14:48:41

מורכבת ונתונה בתוך קשת של שיקולים פרשניים,[164] עשויה לסייע הן ליהדות והן לנצרות להזהר מפני 'עסקה' נוחה מדי שבמסגרתה יושווה מעמדן ותועמק שותפותן, במחיר ריקון ערכן של שאר הדתות.

164 ראו חגי בן־שמאי, 'רעיון הבחירה באיסלאם הקדום', בתוך אלמוג והד, **רעיון הבחירה**, עמ' 147-177. כפי שמעיר בן־שמאי, "הואיל ורעיון הבחירה, בכל הדתות שבהן הוא מצוי, הוא פולמוסי על פי עצם הגדרתו, הרי היפוכו הגלוי לעין הוא נחיתותו של היריב" (שם, עמ' 150, הערה 6). היפוך זה מגולם ברעיון ה'נאסח' (نسخ) או ביטול, עקרון שפותח בתיאולוגיה המוסלמית בימי־הביניים, וראו הערתו של בן־שמאי שם בעמ' 154. גם לטענת פיירסטון, "אפילו בקריאות בלעדניות [exclusivist] של הקוראן, הנבחרות היא משותפת לכל מאמיני היחוד" (Firestone, *Chosenness*, p. 84).

92.indb 36 תעד 22/02/2024 14:48:41